

Ekim/October 2024, Cilt/Volume: 14, Sayı/Issue: 2, 122-149.

Başvuru/Submitted: 14.06.2024

Kabul/Accepted: 10.07.2024

Yayın/Published: 30.10.2024

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1501003

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmaları*

Mehmet Ali Uğur** - Alisher Esanov***

Öz

Orta Asya ülkeleri liderleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ilk defa eksiksiz ve bölge dışı aktörlerin etkisinden bağımsız olarak bir araya gelmiş ve bölgenin geleceğine yönelik beraber adım atmak için Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmaları serisini başlatmışlardır. 2018'den beri düzenli olarak gerçekleştirilmekte olan bu buluşmalar serisi bugüne kadar bölge ülkelerinin her birinde birer defa düzenlenmek kaydıyla bir döngüyü tamamlamış bulunmaktadır. Buluşmalarda bölge liderleri genel olarak politik, ekonomik ve sosyokültürel alanlara ilişkin meseleleri ele alırken bölgesel sorunların üstesinden başka aktörlerin müdahalesine ihtiyaç duymaksızın gelmeye çalışmışlardır. Orta Asya'ya özgü bir bölgesel kimlik inşası ve bölgesel entegrasyon sureciden bahsetmek için henüz çok erken olduğu bir gerçektir. Esasen bu buluşma serisinden beklenen fayda bölgesel istikrar ve huzura katkı sunması, bölgesel kalkınma yoluyla refahın yükselmesine yol açması ve bölgede ortak kültür ve kimliğin oluşturulmasına yönelik bölge devletleri olarak birlikte hareket etme iradesinin sergilenmesidir. Bu maksatla, siyasî, iktisadi ve sosyokültürel yakınlaşma adına bölge ülkelerinin kat ettikleri mesafenin takip edilebilmesi adına bugüne kadar düzenlenen tüm istişare buluşmalarının bir arada değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Ayrıca, şu an için öngörülebilir olmasa bile uzun vadede ortaya çıkma ihtimali olan bir Orta Asya Birliği'ne dair süreç takibi yapacak olan araştırmacılar için bu çalışma bir ön değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Liderler, İstişare Buluşmaları, Bölgesel Entegrasyon, Orta Asya Birliği.

Central Asian Leaders Consultative Meetings

Abstract

* Bu çalışma Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Uğur danışmanlığında hazırlanan “Bir Bölgesel Entegrasyon Girişimi Olarak Orta Asya Liderlerinin İstişare Buluşmaları” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Yalova, 2024).

** Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mehmetali.ugur@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0316-5164

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bilim/Anabilim Dalı, chimgilish@gmail.com, ORCID: 0009-0002-8608-1966

After gaining their independence, the Central Asian leaders came together for the first time, independent of extra-regional actors, to initiate the Central Asia Leaders' Consultative Meetings series to take joint steps towards the region's future. This series of meetings, which has been held regularly since 2018, has completed one cycle so far, having been organized once in each country of the region. In the meetings, regional leaders have attempted to address political, economic, and sociocultural issues, striving to overcome regional problems without the need for intervention from external actors. It is indeed too early to speak of a distinctive regional identity construction and regional integration process specific to Central Asia. Essentially, the expected benefit from this series of meetings is to contribute to regional stability and peace, to promote prosperity through regional development, and to demonstrate a willingness among regional states to act together towards establishing a common culture and identity in the region. Therefore, it is important to evaluate all consultative meetings held so far together to track the progress made by regional countries in terms of political, economic, and sociocultural rapprochement. Additionally, while it may not be foreseeable at present, this study aims to provide an initial assessment for researchers who will monitor the process towards a potential Central Asian Union that could emerge in the long term.

Keywords: Central Asia, Leaders, Consultative Meetings, Regional Integration, Central Asian Union.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsız olan Orta Asya ülkelerinin Rusya ile siyasî, siyasî ve demografik gerekçelerle özel ve kimi açılardan hiyerarşik olarak dahi nitelendirilebilecek bir ilişki kurmuş olmaları nispeten anlaşılır bir durumdur. Bağımsızlıktan ancak çeyrek asır sonra bölgenin beş ülkesi -Rusya dahil- herhangi bir bölgesel/küresel aktörün ismini anmaksızın kendi aralarında kimi problemlere karşı ortak bir tutum sergilemek adına niyetlerini yüksek sesle dillendirmeye başlamışlardır. Bölge devlet başkanları arasında başlamış ve bir döngüsünü tamamlamış olan istişare buluşmaları serisine bakarak Orta Asya'da yeni bir dönemin başladığı öngörüsünde bulunmak mümkündür. Bu döngünün aksamadan tamamlanmış olmasının tek başına bölgesel bir örgütlenme/kurumsallaşma sürecinin nüvesi olarak yorumlanması için elbette henüz çok erkendir. Ancak bu süreç adeta kendine özgü kolonyal bir yapı olan Sovyet sisteminin resmen çöküşünden çeyrek asır sonra duygusal bir kopuş arayışı olarak görülebilir. Uzun soluklu olması ve temkinli yaklaşılması gereken bu sürecin en önemli göstergelerinden biri olan liderler seviyesinde istişare buluşmaları fikri ilk defa Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev tarafından 2017 senesinde ortaya atılmıştır (Uzlidep.uz, 2018). Özbekistan'ın Sovyet döneminin devamı sayılmayacak ilk cumhurbaşkanı olan Mirziyoyev, BM Genel Kurulu'nun 72. oturumunda ülkesinin dış politika önceliğinin Orta Asya odaklı olacağını belirterek, yeni şekillenmekte olan siyasî ortamın, bölge liderlerinin düzenli buluşmalarına elverişli olacağına inandığını dile getirmiştir (President.uz, 2017). Hemen sonrasında ise Semerkant'ta düzenlenen "Orta Asya: Tek Tarih ve Ortak Gelecek, Sürdürülebilir Kalkınma ve İlerleme Yönünde İş Birliği" konulu uluslararası konferansta Şevket Mirziyoyev, bölge ülkelerine istişare buluşmaları teklifini dillendirmiştir (O'rozov, 2018). Mirziyoyev'in bu iyi niyetli teşebbüsü tüm Orta Asya ülkeleri ve uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenmiş, bunun üzerine Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ilk buluşmanın Astana'da düzenlenmesi konusunda teklifte bulunmuştur. Böylece ortaya çıkan "Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmaları" fikri 2018 yılından başlamış olup periyodik olarak düzenlenmeye devam etmektedir.

Şekil 1. Orta Asya Ülkelerinin Siyasî Haritası

Kaynak: VectorStock.

Bölgeselcilik fikri ve entegrasyon kavramı bu çalışmanın kapsamının ötesindedir ve uluslararası ilişkiler literatüründe çok geniş bir yere sahiptir. Ancak başarılı entegrasyon tecrübelerinden de gözlemleneceği üzere - tarafları buna iten bölgesel/küresel siyasî konjonktür bir tarafa- kimi teknik alanlarda ortaya konan kısmi iş birliğinin beklenen fonksiyonelliği icra ettiği takdirde zamanda nispeten netameli alanlara sirayet edip (*spillover effect*) tarafları daha da yakınlaştırdığı, hatta buna mecbur kıldığı bilinen bir olgudur (Mitrany, 1966). Klasik uluslararası ilişkiler literatüründe temel akademik tartışma alanlarından biri olan bu konu özellikle “liberal kurumsallaşma” ve “bölgesel kimlik inşası” temaları etrafında liberal ve sosyal inşacı ekol tarafından uluslararası sistemin ana sütunlarından biri olarak kabul edilegelmiştir (Acharya, 2022). Bu çalışma kapsamında ele alınan liderler buluşmaları gelinen şu aşamada henüz bu düzeyde bir analize tabi tutulamayacak kadar erken bir safhayı temsil etmektedir. Buna mukabil beş bölge liderinin bölge dışı aktörlerle koordine olmaya ihtiyaç duymaksızın ilk kez sergiledikleri irade Orta Asya özelinde anlamlı olup değerlendirilmeyi hak etmektedir. Her bir istişare turunda alınan kararların beş ülke tarafından uygulanıp uygulanmadığını, herhangi bir seviyede eşgüdümüne yol açıp açmadığını tespit etmek zirveler döngüsünün bu ülkeleri birbirine başlangıçta iktisaden, sonrasında ise siyaseten yaklaştırmak adına başarılı olup olmadığına dair değerli ipuçları sunacaktır.

Orta Asya ülkeleri arasında yakınlaşma girişimlerinin tarihi aslında bağımsızlığın kazanılmasından hemen sonraki yıllara (1993-2004) kadar götürülebilir. Ancak bu on yıllık inişli çıkışlı denemelerin hepsi liderlerin Sovyet dönemi politik angajmanları ve Rusya faktörü başta olmak üzere muhtelif sebeplerle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İlk girişimin temelleri daha 1991’de Aşkabat’ta atılmış olsa da esas kayda değer gelişmenin 1993 yılında Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan tarafından Orta Asya Birliği’nin (OAB) kurulması olduğu söylenebilir (Saipov, 2021). 1998’e gelindiğinde ise OAB’ye Tacikistan da dahil olmuş ve örgütlenmenin adı Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OAET) olarak değiştirilmiştir (Yılmaz, 2020: 3233-3235). 2001 yılında bu topluluk Özbekistan’ın kurucu Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un teklifiyle Orta Asya İş Birliği Örgütü (OAIÖ) olarak yeniden adlandırılmıştır (Patnaik vd., 2019: 9-10). Ne yazık ki 2004 yılında Rusya’nın da katılımıyla bu örgüt bölgeye özgü olma özelliğini ve yola çıkış anındaki anlamını kaybetmiştir. Nitekim 2005 yılına gelindiğinde Özbekistan’da yaşanan Andican Vakası’nın¹ tetiklemesi ve örgüt üyelerinin hepsinin Rusya’nın liderlik ettiği Avrasya Ekonomi Topluluğu’na (EurAsEC) katılımıyla OAIÖ faaliyetlerine son vermiştir (Umarova ve Tolipov, 2021). Hâsılı, 1990’lar ve hemen sonrasında Orta Asya’da

¹ 13 Mayıs 2005’te Özbekistan’ın Andican şehrinde yaşanan kanlı olay (Kanlıdere, 2014).

filizlenen bölgesel örgütlenme girişimlerinin başarısız olması, bu süreçlerin bölge ülkelerinin tamamını hiçbir zaman kapsamaması ve de özellikle Rusya gibi bölge dışı bir ülkenin dahil olması ile ilişkilendirilebilir. Bunun sonucunda Orta Asya liderleri bölgeye özgü bir örgütlenme modeli denemek yerine ABD, Çin, Rusya ve Japonya gibi diğer küresel ve bölgesel aktörlerin bölgeye yönelik girişimlerine dahil olmayı, ya da Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Şanghay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ) gibi uluslararası örgütlerin şemsiyesi altında bir araya gelmeyi tercih etmişlerdir (Saipov, 2021).

Başarısız yakınlaşma girişiminin süreci detaylı analiz edildiğinde Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonraki "geçiş dönemi" olarak nitelendirilen yıllarda önceki dönemden miras kalan alışkanlık ve zorlukların etkili olduğu gözlemlenecektir. Yakınlaşma aslında önceki dönemin doğal bir uzantısı olarak da görülebilir. Bağımsızlıktan 15 yıl sonrasına gelindiğinde ise (2006) bölge ülkelerinin kendi siyasî ve sosyoekonomik sistemlerini bir dereceye kadar özgünleştirmiş ve önceki alışkanlıklarla şekillenmiş olan yukarıdaki modele ihtiyaç duymamaya başlamış oldukları gözlemlenmektedir. Başka bir ifadeyle, kimi bölgeler için yüzyıllar süren Rus patronajından sonra gerçek anlamda bağımsızlığa kavuşmak bağımsızlık ilanı ile ne yazık ki eş zamanlı olarak gerçekleşmemiştir, bölge ülkelerinin bağımsızlık fikrini özümseme süresi 30 yıla kadar uzamıştır. Bu süre içerisinde bölge ülkeleri bir yandan iç sorunlarıyla uğraşırken, diğer yandan da birbirine yönelik şüpheleri gidererek karşılıklı güven ve samimiyeti güçlendirmek için çaba harcamışlardır. Belki de bu geçiş döneminin simgesel ismi tüm bölge ülkeleriyle komşu olması hasebiyle kilit rolü olan Özbekistan'ın kurucu cumhurbaşkanıdır. İslam Kerimov 30 yıla yakın ülke yönetimini elinde tutarken özellikle son yıllarında içe dönük ve dışarıya neredeyse kapalı bir siyaset gütmüştür. Bu siyasî tercihte bazı komşu ülkelerdeki iç istikrarsızlık, 2001'de patlak veren Afganistan savaşı ve 2005'te meydana gelen Andican vakası gibi olaylar önemli rol oynamıştır. Özbekistan'ın bu tedirgin tutumu siyasî ve sosyoekonomik açıdan bölgenin tamamını olumsuz etkilemiş, Orta Asya ülkelerinin birbirine karşı duyduğu şüphe ve güvensizliğin artarak devam etmesine sebep olmuştur.

İslam Kerimov'un vefatından sonra 2017 yılında Özbekistan'ın yeni cumhurbaşkanı olarak seçilen Şevket Mirziyoyev, çok geçmeden ülke içinde ve dış politika tercihlerinde geniş çaplı reformlar başlatmıştır. Taşkent'in bölge politikasını adeta yeniden yazmaya niyetlenen Mirziyoyev, kısa süre zarfında tüm Orta Asya ülkelerine resmî ziyarette bulunarak yükselen gerginliği yumuşatmaya ve ülkeler arasındaki buzları eritmeye yönelik gayret içerisinde olmuştur. Özbekistan'ın yeni cumhurbaşkanı, ülkenin dış politika önceliğini Orta Asya odaklı olarak şekillendirirken, bölge ülkelerini yeniden bir araya getirmeyi amaçlayan bir tür istişare buluşmalar serisi gerçekleştirilmesi yönünde güçlü bir irade ortaya koymuştur. Bu teşebbüsün başarı göstergesi ise yukarıda da belirtildiği gibi bölge ülkelerinin tamamının desteğini almış olarak kesintisiz devam ediyor olmasıdır.

Yakın tarihin mirası yanında Orta Asya ülkelerini periyodik istişarî buluşmalara iten ve hatta onları buna bir bakıma mecbur kılan başka etkenler de vardır. Bölge bazlı ortak sorunların aslında ortak hedefler belirleyerek stratejiler geliştirmenin önünü açabileceği gerçeği dünyanın muhtelif bölgelerindeki basit ya da kompleks kurumsallaşma modellerinin hepsinde göze çarpmaktadır. Benzer şekilde Orta Asya'nın da bölgesel güvenlik, iklim değişikliği, su ve diğer tabii kaynakların verimli kullanımı ile artan enerji ihtiyacı gibi bazı ortak meseleleri vardır ve bunların kalıcı çözüme ulaşabilmesi ancak buna dair ortak iradenin sergilenmesi ve birlikte hareket kabiliyetinin artması ile mümkündür. Nitekim, ortak problemler paydasının zamanla büyümesi bölge ülkelerinin birbirine olan ihtiyacını zamanla artırarak doğal bir iş birliği zeminini olgunlaştırmıştır. Nitekim, Kazakistan kurucu Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in de altını çizdiği gibi bölgesel problemlerin çözümünde dış aktörlere ihtiyaç duymadan bölgenin kendi dinamiklerini harekete geçirerek halletmeyi tercih etme arzusu liderler arası istişare buluşmaları fikrinin temelini teşkil etmektedir (Allaberdiyev, 2018).

Genel olarak, bölge ülkelerini iş birliğine iten etkenleri iç ve dış olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Aslında bölgenin ortak tarih ve kültürü en önemli iç etken olarak kapsamlı bir iş birliği adına büyük bir avantaj sunmaktaydı. Bunun yanında Orta Asya'nın kalkınmasına yönelik ekonomik atılımların gerçekleştirilme ihtiyacı, bölge ülkelerini iş birliğine teşvik eden iç sebeplerden bir diğeridir. Yine, tüm devletlerce bölgesel güvenlik ve istikrara en büyük tehdit olarak görülen terörizm, radikalizm, organize suçlar ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi meseleler de bölge ülkelerini iş birliğine iten başka bir iç etken olarak sayılabilir.

Bölgesel iş birliği arayışlarını harekete geçiren dış etkenlerine gelince, bugünkü küresel ve bölgesel konjonktüre bağlı olarak Orta Asya ülkelerinin birlikte var olabilmeye arayışını en başta ifade etmek mümkündür. Bu durum Orta Asya devletlerini özellikle bölgesel güvenlik meselelerinde birlikte hareket etmeye adeta mecbur bırakmaktadır. Bölgeyi doğal arka bahçesi olarak görme eğilimindeki Rusya, Çin, Hindistan ve İran gibi küresel ve bölgesel güçlere karşı her bir Orta Asya ülkesi tek başına oldukça zayıf kalmaktadırlar ki bu durumda her an patlak verebilecek meselelere karşı ortak bir pozisyon sergilemek yegâne opsiyon olarak belirmektedir. Kaldı ki Orta Asya ülkelerinin neredeyse tamamı muhtelif örgütlere birlikte üyelik vasıtası ile birbirleriyle kısmen angaje durumdadırlar. Bu angajman aynı anda hem bölgeye münhasır hem de bölge dışı aktörlerin tamamını hariç tutan bir örgütlenmeyi en azından fikren kolaylaştırmaktadır.

Sonuçta, bahsedilen tüm bu saikler nedeniyle ve bazı devlet başkanlarının lider roller üstlenmesi ile bölge çapında istişare buluşmalarının periyodik olarak düzenlenmesinin önü açılmıştır. 2018’de başlayan bu buluşmalar dizisi, küresel salgının getirdiği seyahat kısıtlamaları nedeniyle gerçekleştirilemeyen 2020 toplantısı hariç, 2023’e kadar aralıksız düzenlenerek tam bir döngüyü tamamlamıştır. Bu sebeple, bölge liderlerinin bu konudaki yaklaşımlarını ve ortaya koydukları iradenin ciddiyetini değerlendirebilmek adına bugüne kadar gerçekleşen beş zirvenin içeriğine kısaca göz atmak faydalı olacaktır. Bu bağlamda, yukarıda sınırları çizilen arka plan çerçevesinde buluşmalar sırasındaki konuşmaların, dillendirilen endişelerin, takip edilen müzakere süreçlerinin, varılan mutabakatların, alınan kararların ve ortaya konan icraatın analiz edilmesi bölgedeki entegrasyon dinamiklerinin geleceğine dair bir projeksiyonda bulunabilmek açısından değerli olacaktır.

Bu çalışmanın temel amacı 2018’de başlayan beşli istişare buluşmalarının tetiklediği iş birliği havasının bölge çaplı bir kurumsallaşma sürecinin bir öncülü olup olamayacağını değerlendirilmesidir. Sürecin tazeliğinden dolayı bu konuda bir akademik literatür henüz oluşmamış olup başvuru kaynaklar daha çok ilgili devletlerin basın açıklamaları ve bunlara dair yapılan uzman değerlendirmelerinden oluşmaktadır. Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, bölge çaplı bir örgütlenme modeli arayışı yeni olmadığından daha önceki döneme ait oldukça zengin bir literatür hali hazırda mevcuttur. Bu literatüre kısaca göz atmak yeni sürecin nasıl bir mecrada ilerleyeceğine dair bazı ip uçları sağlayabilir. Tahmin edileceği üzere var olan yazın içerisinde Orta Asya’nın bütünleşme ve bölgeselleşme arayışına değinen çalışmalar literatürün tamamına nispetle kısıtlıdır. Bunun bir nedeni Orta Asya bölgesinin uluslararası sistemde yeni keşfedilmeye başlaması iken bir diğeri ise muhtelif dış aktörler tarafından bu bölgeye biçilen edilgen rol ve bunun ilgili akademik camiadaki tezahürüdür. Bu değerlendirme çerçevesinde uluslararası ilişkiler literatüründe konuya ilişkin akademik eserler genel hatlarıyla Batılı, Rus, Türk ve yerel menşeli olmak üzere dört kategoride değerlendirilebilir.

Batıda Orta Asya’nın bağımsızlık sonrası erken dönemini konu alan eserlerin başında Martha Brill Olcott’un (1994) *The Myth of “Tsentral’naia Aziia”* sayılabilir. Burada yazar bölge ülkelerinin o çalkantılı ve çok belirsiz günlerini detaylı bir şekilde ele alırken bu coğrafyada bir entegrasyon eyleminin gerçekleşmesini Rusya’nın inisiyatifi ile ilişkilendirerek Orta Asya Birliği’nin uzun süre bir efsane olarak kalacağını öngörmüştür. 1996 yılında yayımlanan Herbert Dieter’in *Regional Integration in Central Asia: Current Economic Position and Prospects* adlı makalesinde ise yeni bağımsız olan Orta Asya ülkelerinin sancılı geçiş dönemlerinden bahsedilerek coğrafyadaki birçok siyasi, ekonomik ve sosyal sorunun bölgesel entegrasyonla halledilebileceği düşüncesi tartışılmaktadır. Bölgede ortak bir kimlik arayışına değinen Paul Kubicek, 1997’de yayımlanan *Regionalism, Nationalism and Realpolitik in Central Asia* adlı makalesinde konuyu uluslararası ilişkilerin ana teorik ekollerinden neorealizm, neoliberalizm ve sosyal inşacılık perspektiflerinden analiz edilerek bütünleşme ve Rusya’nın rolü konusunda önemli çıkarımlarda bulunmaktadır. Bir sonraki döneme bakıldığında ise konuya ilişkin en önemli çalışmalardan Roy Allison’un (2008) *Virtual Regionalism, Regional Structures and Regime Security in Central Asia* adlı eseri ile Damian Rosset ve David Svarin’in (2014) *The Constraints of the Past and the Failure of Central Asian Regionalism, 1991–2004* adlı makalelerinin öne çıktığını, önceki bölgesel entegrasyon girişimlerinin değerlendirildiği görülebilir. Bu makalesinde Allison Orta Asya ülkelerinin bölgesel entegrasyon girişimlerinin 1993-2004 yılları arasındaki başarısızlıkla sonuçlanma nedenlerini ortaya koymaktadır (Allison, 2008). Rosset ve Svarin ise Orta Asya ülkelerinin 1991-2004 yılları arasındaki entegrasyon girişimleri ve süreçlerini kronolojik dönemlere ayırarak incelerken Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrası bu coğrafyadaki ilk bölgeselleşme sürecinin başarısızlıkla sonuçlanmasını neorealizm çerçevesinden analiz etmektedir (Rosset ve Svarin, 2014). Filippo Costa Buranelli’nin (2021) *Central Asian Regionalism or Central Asian Order? Some Reflections* adlı

makalesi Orta Asya entegrasyonuna giden yolun yeni dönemine ilişkin Batılı akademik çalışmalar arasında öne çıkmaktadır. Bu makalede yazar Orta Asya'daki bölgesel entegrasyon girişimlerinin özünü ele almaktan öte bu yönde sık kullanılan "bölgeselcilik" kavramının bölgedeki bu tür girişimleri ifade etmekte uygun olup olmadığını tartışmıştır (Buranelli, 2021).

Orta Asya'da bölgeye özgü bir entegrasyon modeli gelişip gelişmeyeceğine dair Rusya kaynaklı akademik çalışmalara fazlaca rastlanmasa da en azından konuya ilişkin I. V. Halanskii'nin (2011) *Центральноазиатская интеграция: действительность и возможности* [Orta Asya Entegrasyonu: Gerçeklik ve Olasılıklar]; I. V. Halanskii ve N. P. Han'ın (2012) *Ethnocentrism and the Problem of Central Asian Integration: Current Status*; ve E.V. Makhmutova'nın (2018) *Центральная Азия в поисках собственной интеграционной модели* [Orta Asya Kendi Entegrasyon Modelini Arıyor] adlı makaleleri nadir örnekler olarak gösterilebilir. Halanskii makalesinde, Orta Asya ülkelerinin ilk entegrasyon girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasından kısaca bahsederken aslında Orta Asya'da böyle bir arayışın Batılı ülkelerin ısrarı olduğunu ve bunun esas maksadının da Rusya'nın konumunun zayıflatılması yoluyla Avrupa'nın Rus enerjisine bağımlılığının azaltılması olduğunu belirtmektedir (Halanskii, 2011). Halanskii ve Han'ın ortak makalesinde ise bir önceki makaleye paralel olarak yakın zamanda Orta Asya'da herhangi bir bölgesel entegrasyonun gerçekleşmeyeceği öne sürülmektedir (Halanskii ve Han, 2012). O dönemde bölge ülkeleri arasındaki gerilimin artmasıyla ortaya çıkan bu makalede yazarlar bölgesel bütünleşmeye yönelik engel teşkil edecek sorunları ele alırken önceliğin Orta Asya'da ulus devlet inşasının tamamlanması ve güçlendirilmesi olduğunu savunmaktadır. Makhmutova ise makalesinde Orta Asya'daki entegrasyon denemelerinin başarısız olduğunu belirterek bunun ana nedenlerinden birinin bölge siyasetçilerinin böyle bir entegrasyona çok istekli olmamasına bağlamıştır. Makhmutova, bölge ülkelerinin daha çok bölge dışı ortaklarla iş birliğini tercih ettiklerini ifade ederek aslında Orta Asya ülkeleri arasında olası bir entegrasyona Batılı ülkelerin çok fazla önem atfedip teşvik ettiğini ve bunun Rusya karşıtı bir proje olduğunu ileri sürmektedir (Makhmutova, 2018).

Türk akademik camiası da Orta Asya'nın bütünleşmesine dair literatüre anlaşılabilir duyuşal saiklerle önemli ölçüde katkı yapmıştır. Bunlardan Osman S. Kadı ve Halim Nezihoğlu'nun (2010) *Prospects for Central Asian Integration*; Özge Aynagöz Çakmak'ın (2017) *Orta Asya: Bölgesel Entegrasyon Girişimleri ve Öneriler*; Serdar Yılmaz'ın (2020) *Bölge ve Bölgesel Entegrasyon Bağlamında Orta Asya Devletleri'nin Birliği için Bir Model Önerisi* makaleleri örnek olarak gösterilebilir. Kadı ve Nezihoğlu makalelerinde esasen ekonomik entegrasyondan bahsetmişlerdir (Kadı ve Nezihoğlu, 2010). Çakmak'ın ele aldığı eserde ise daha çok Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ticarî ilişkiler çerçevesinde bir ekonomik entegrasyon olasılığı değerlendirilmiştir (Çakmak, 2017). Yılmaz'ın kaleme aldığı makalede ise Orta Asya bölgesinde başarılı bir entegrasyonun gerçekleşmesi için ASEAN modeli önerilmektedir (Yılmaz, 2020).

Orta Asya ülkelerinde bölgenin bütünleşmesi konusunda verilen akademik eserlerin sayısı 2000'li yıllarla birlikte giderek artmış olup stratejik yönelim açısından birbirinden şaşırtıcı derecede uzak eserler ortaya konmuştur. Bunlardan Inomjon Bobokulov'un (2006) *Central Asia: Is There an Alternative to Regional Integration?* adlı makalesinde Orta Asya'da bir entegrasyon sürecinin neden gerekli olduğu sorusunun cevabı aranmış, bölgenin hali hazırda var olan birleştirici unsurları değerlendirilmiştir. Buna karşın *Tajikistan and Regional Integration in Central Asia* adlı makalesinde Rashid Abdullo (2007) bölgede bir entegrasyonun gerçekleşmesine karşı o zamanın şartlarından ve Tacikistan'ın kendi durumundan yola çıkarak olumsuz, eleştirel ve karamsar bir bakış açısı sergilemektedir. Ahadhon Najmitdinov (2010) *Central Asian Integration As a Way of Guaranteeing Regional Security, Economic Growth, Feasibility and Prospects* adlı çalışmasını genel olarak bölgedeki iç sorunların çözümü, güvenlik tehditlerine karşı etkili mücadele ve bölgesel kalkınma üzerinden şekillendirmektedir. Farkhod Tolipov'un (2010) kaleme aldığı *Geopolitical Stipulation of Central Asian Integration* adlı makalesinde ise Orta Asya'nın erken dönem entegrasyon denemesi jeopolitik teoriler açısından analiz edilmektedir. Ediliia Abdikadirova'nın (2017) *Orta Asya'da Entegrasyon Süreçleri* adlı makalesinde genel olarak Orta Asya ülkelerinin entegrasyon girişimleri ve süreçleri, başarısızlık nedenleri ve bu meselelere ilişkin ABD, Rusya, Çin gibi bölge dışı aktörlerinin etkileri ele alınmaktadır. 2018'de yayımlanan Gulnara Dadabayeva ve Kristopher White'in *Is Central Asian Integration Possible Without Russia?* adlı makalesinde ise Orta Asya ekonomik bütünleşmesinin başarılı bir şekilde gerçekleştirilme olasılığı ve bu süreçte Rusya'nın rolü incelenmektedir. R. Elemesov, A. Tileubergen, ve B. Balaubaeva'nın (2018) *Prerequisites for the Integration of Central Asian Countries* adlı Kazakistan'ı merkeze alan

makalelerinde Orta Asya entegrasyonu için önemli ön koşulların neler olduğu tartışılmaktadır. Yine, 2019'de yayımlanan *Potential for Development of Integration Cooperation of Central Asian Countries* adlı bir makalede ise esasen tüm Orta Asya ülkelerinin birlikte Rusya'nın başını çektiği AEB çatısı altında bir bölgesel entegrasyon modeli inşa etmeleri gerektiği savunulmaktadır (Abaydullayeva, Khadzhiyeva, Arupov ve Tusupova, 2019). Aynı yıl yayımlanan *The Idea of Regional Integration in the Central Asian and Eurasian Perspective* adındaki Kazakistan merkezli çalışmada Nursultan Nazarbayev'in Avrasya ve Orta Asya entegrasyon projeleri bağdaştırılmaya çalışılmaktadır (Patnaik, Gubaidullina, Makasheva ve Konuspayev, 2019). Ziyodilla Pulatkhodzhayev'in yine 2019'da yayımlanan *Процессы регионализации в Центральной Азии [Orta Asya'da Bölgeselleşme Süreçleri]* adlı Özbekistan merkezli ortaya konulan makalesinde ise genel olarak 2016 yılında Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle Özbekistan'ın dış politikasındaki Orta Asya ülkeleri ve bölgesine yönelik çok ani değişim sonucunda bölgesel iş birliği ve bütünleşmesi yönündeki yeni gelişmeler tarihsel bir bakışla analiz edilmektedir.

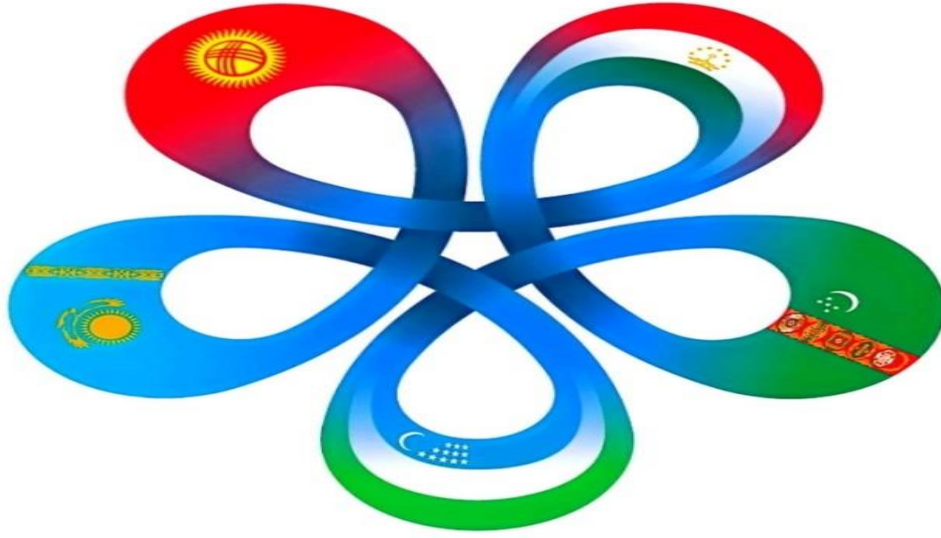
Son birkaç yılda bölge içinden çıkan konuya ilişkin akademik çalışmalara bakılacak olursa yine önceki dönemin devamı niteliğinde oldukları, ancak bu çalışmanın konusu olan liderler buluşmalarına pek yer verilmediği görülmektedir. Bunlara örnek olarak Anvar Yuldashev ve Khudoykul Azizov'un (2022) *Central Asian Regional Cooperation Genealogy and Main Problems: Lessons from European Experience*; Duman Zhekenov'un (2022) *Role of Central Asian Integration in Solving and Strengthening Logistics Issues*; Fatima Kukeyeva, Olzhas Baisalbek ve Aruzhan Ziyabekova'ların (2023) *New Trends in Regional Integration and Their Impact on the Countries of Central Asia* ve Nuriddin Rahmanov'un (2024) *The History and Present of Integration Processes in Central Asian Countries: Problems and Solutions* adlı makalelerini gösterilebilir. Yuldashev ve Azizov makalesinde bölgesel entegrasyon çerçevesinde Orta Asya-AB ilişkileri ve AB'nin bölgedeki entegrasyon amaçlı gelişmelere dair tutumu değerlendirilmektedir (Yuldashev ve Azizov, 2022). Zhekenov ise makalesinde, başka çalışmalardan farklı bir şekilde, Orta Asya entegrasyon süreçlerini ilk (1991-2004) ve yeni (2016'den günümüze kadar) olmak üzere iki aşamalı biçimde bölgenin lojistik ve taşımacılık imkanları ve potansiyelleri üzerinden analiz etmektedir (Zhekenov, 2022). Kukeyeva ve diğerlerinin ele aldığı makalede kısaca Orta Asya ülkelerinin 2018'de başlayan yeni entegrasyon girişimi çerçevesinde olası bir bölgesel entegrasyon ve coğrafyadaki durum ağırlıklı olarak ekonomik açıdan bazı uluslararası ilişkiler teorileriyle analiz edilmeye çalışılmaktadır (Kukeyeva vd., 2023). Orta Asya bölgesindeki erken ve yeni dönem entegrasyon girişimlerini konu edinen literatürdeki en güncel makalede ise Rahmanov tarihsel süreçler ışığında bölgesel birlik arayışlarını güçlendirmek adına var olan potansiyelleri ortaya koymakta ve kapsamlı bir birleşmeye yönelik çözümler önermektedir (Rahmanov, 2024).

Yukarıdaki literatür taramasından anlaşılacağı üzere Orta Asya'da bölgeye münhasır bir entegrasyon arayışını konu edinen akademik çalışmaların pek çoğu nispeten yüzeysel değerlendirmelerden öte geçememektedir. Buna paralel olarak konuya ilişkin tez çalışmaların Türk akademik literatüründe çok yetersiz kaldığı gözlemlenirken Orta Asya'nın bütünleşmesini konu eden bir kitaba da rastlanmamaktadır. Ayrıca, yukarıda bahsedilen kısıtlı akademik çalışmaların neredeyse tamamı bölge ülkelerinin 1991-2004 yılları arasındaki başarısız kalmış ve yoğun dış etkiye açık ön girişimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Lakin 2016 yılında Özbekistan'daki siyasî kadro değişimi ardından gündeme gelen yeni bölgesel gelişmeler ve 2018'den beri bölge liderlerinin düzenli bir şekilde gerçekleştirmekte olduğu, belki de ileriki yıllarda bütünleşmeye yönelik ilk adım olarak değerlendirilecek istişare buluşmalarını odağına alan kapsamlı bir çalışma bugüne kadar ortaya konmamıştır. Bu gerekçe ile, istişare buluşmaları üzerine yapılacak değerlendirme ve analizlerde büyük oranda bölge ülkelerinin Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve diğer önemli kurumlarının resmî sitelerinde yayımlanan konuya ilişkin rapor, bildiri, açıklama ve haberler gibi birincil kaynaklardan faydalanılması gerekmektedir. Bu nedenlerle bu çalışma, bölge liderlerinin sözü edilen tarihî girişimleri ışığında Orta Asya'nın bölgesel bütünleşme dinamiklerini ele alan nispeten erken bir akademik değerlendirme girişimidir. Ancak, liderlerin başlattığı bu süreç ileriki dönemde idealize edildiği gibi bir bölgesel entegrasyona dönüştüğü takdirde bu çalışmanın ilgili sürecin başlangıç dönemine dair öncü bir akademik çalışma olarak değerlendirilmesi kuvvetle muhtemeldir. Benzer şekilde, bu çalışmanın uluslararası ilişkiler literatüründe konuya ilişkin özgün eser boşluğunun doldurulmasına da katkıda bulunması beklenir.

1. Astana Liderler Zirvesi

Bölgenin tarihî, iktisadi ve beşerî gerçekleri göz önüne alındığında Özbekistan ile Kazakistan'ın öne çıkan ülkeler olduğu genellikle kabul gören bir yargıdır. Bu nedenle birinci Orta Asya Liderleri İstişare Buluşması'nın 15 Mart 2018'de Kazakistan'ın başkenti Astana'da düzenlenmiş olması sembolik bir anlam taşır. Zira daha önce de belirtildiği gibi bu buluşmanın gerçekleştirilmesine yönelik ilk teklif Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev tarafından gelmiş, Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ise bu teklife olumlu cevap vererek ilk buluşmanın Astana'da düzenlenmesini önermiştir (O'rozov, 2018).

Şekil 2. Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının resmî logosu

Kaynak: IICA, 2023.

Bu buluşmaya Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ev sahipliğinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman katılmış, Türkmenistan'ı ise meclis başkanı seviyesinde Akja Nurberdiyeva temsil etmiştir (CIS, 2018). Buluşmada bölgenin bir durum tespiti yapılarak iş birliğine açık konular liderler ve temsilcileri tarafından siyasî ve güvenlik, ticarî ve ekonomik, ulaştırma ve transit taşımacılık, su ve enerji kaynakları, kültürel ve insani meseleler, istikrar ve sürdürülebilir kalkınma alt başlıkları altında özetlenmiştir. Bu kapsamlı konu başlıkları liderlerin konuşma içeriklerinde ortak temalara işaret etmektedir.

Orta Asya liderlerinin ilk buluşması bölge entegrasyonunun kaçınılmaz oluşu ve buna dair beş ülkenin benzerliklerinin altının çizilmesi açısından önemlidir. Buluşmanın açılışını yapan Nursultan Nazarbayev konuşmasında, katılımcıların esas görevinin bölge halklarının refahını artırmak olduğunu özellikle vurgulamıştır (Akorda.kz, 2018). Kazak lider, ülkesinin ortak tarih, ortak kültür ve ortak dünya görüşüne sahip olan bölge ülkeleriyle her zaman geniş ekonomik iş birliğine yönelik çaba içerisinde olduğunu belirtmiştir. Özellikle son yıllarda Kazakistan'ın diğer Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi için gösterdiği çabanın altını çizen Nazarbayev, bu tür buluşmaların en üst düzeyde yapılmasının önem ve avantajlarına değinirken, Orta Asya ülkelerinin mevcut potansiyellerinin birleştirilmesi, bölge içi ticaretin artırılması, bölgesel güvenliğin korunması ve buradaki halkların birbirine yakınlaştırılmasının çok önemli olduğunu üzerinde durmuştur. Ayrıca Nazarbayev, bölgede problemlerinin çözümü için üçüncü bir tarafa gerek olmadığını ifade etmiş, istişare buluşmanın temel gerekçesinin aslında bu olduğunu kaydetmiştir (Allaberdiyev, 2018). Ancak Nazarbayev, bölge ülkeleri için kilit pozisyonda yer alan Rusya ve Çin ile ilişkilerin de ihmal edilmemesi gerektiğini de hatırlatarak (Akorda.kz, 2018) bu yaklaşma girişiminin tepki çekmemesi yönünde bir siyasî dil kullanmaya özen göstermiştir.

Liderler zirvesinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, karşılıklı çıkarlara dayalı iş birliği, iyi komşuluk ve halkların birbiriyle yaklaşması doğrultusundaki arzularını beyan ederek

(President.kg, 2018) bu tür buluşmaların bölge ülkelerinin bütünleşmesine katkı yapması yanında Orta Asya'nın dünyadaki rolü ve pozisyonunun güçlenmesine de hizmet edeceğini dile getirmiştir. Kırgız lider bölge ülkeleri arasındaki stratejik çıkarların örtüştüğünü, toplumun iyi komşuluk ve dostluk ortak paydasında beraber gelişebileceğini ve daha yakın ekonomik ve kültürel bağların tüm ülkelerin kalkınmasına katkıda bulunacağını belirterek, Orta Asya'nın daima dini hoşgörü ve etnik topluluklar arası müsamaha bölgesi olduğunun altını çizmiştir. Yine Ceenbekov, hem bölgesel güvenlik, huzur ve istikrarın korunması hem de ticaret ve ekonomik alanlarda iş birliğinin geliştirilmesi konusunda atılması gereken ortak adımlara değinmiştir. Ülkesinin nispeten avantajlı konumda bulunduğu su ve enerji alanlarında iş birliğinin Orta Asya için önemine dikkat çeken Kırgız lider liderler buluşmasının temel amacının bölgenin bütünleşmesi ve kalkınmasına hizmet etmek olduğunu vurgulamıştır.

Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, zirvedeki konuşmasında, Orta Asya halkları arasındaki iyi komşuluk ilişkilerini ele alırken, bölgede güvenlik ve huzurun korunması, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ve çok boyutlu iş birliğinin genişletilmesinde bölge ülkeleri arasındaki karşılıklı anlayışa dayalı ilişkilerin son derece önemli bir rol oynadığının üzerinde durmuştur (President.uz, 2018; O'rozov, 2018). Yine Özbek lider, Orta Asya'nın doğal zenginliklerinin, enerji potansiyelinin, ulaşım ve iletişim kabiliyetlerinin bölgenin jeopolitik pozisyonu açısından ne denli önem taşıdığını belirtmiş, bölgedeki süreçlerin Avrasya'nın tamamının istikrarını etkileyebileceğini dile getirmiştir. Bölge ülkeleri arasında düzenli bir diyalog platformunun geleneksel hale getirilmesi gerektiğini vurgulayan Özbek lider bir sonraki buluşmanın 2019'de Taşkent'te yapılmasına yönelik teklifte bulunmuştur. Mirziyoyev, konuşması devamında güvenlik, istikrar, ekonomi, ticaret, yatırım, bankacılık, finans, yenilikçilik, su, enerji, ulaştırma, iletişim, kültür ve insani yardım gibi konularda bölgesel iş birliği meselelerini detaylıca ele alarak önerilerde bulunmuştur (O'zMTRK, 2018). Son olarak, Özbekistan Cumhurbaşkanı, ülkesinin diğer Orta Asya ülkeleriyle şeffaf ve karşılıklı çıkar ilişkilerine dayalı iş birliğini derinleştirmeye ve genişletmeye hazır olduğunu önemle vurgulayarak, Özbekistan'ın dış politikasındaki esas önceliğin bu olduğunun altını çizmiştir.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, kendi konuşmasında esasen bölgesel güvenlik, ekonomi, ticaret, doğal kaynaklar, su, enerji, ulaştırma, taşımacılık, kültür ve insani yardım gibi konular üzerinde durarak, bu alanlarda kapsamlı iş birliğinin geliştirilmesinin bölgesel kalkınma ve refah seviyesinin yükselmesi için çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Rahman, bölgesel güvenliğe yönelik tehdit oluşturan terörizm, aşırılık, ulus ötesi organize suçlar, uyuşturucu kaçakçılığı ve dini radikalizm gibi meselelere karşı atılması gereken adımlara değinerek, bu konuda iş birliğinin güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (CIS, 2018). Afganistan ile sınırdas olması hasebiyle bu konuların Tacik lider tarafından kürsüde özellikle dillendirilmesi anlaşılır bir endişe olarak değerlendirilebilir. Karşılıklı çıkarlara dayalı ekonomik ve ticarî iş birliğinin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi adına büyük imkanlara sahip olduğunu belirten Tacik Cumhurbaşkanı, bölge ülkeleri arasında emek ve sermaye değişimiyle serbest dolaşımın kolayca sağlanması ve ulaştırma, iletişim ve transit kabiliyetlerinin artırılmasının tüm taraflar için faydalı olacağını ifade etmiştir. Pamir su kaynaklarının membaında olan ülkenin cumhurbaşkanı, bölgenin su ve enerji kaynaklarının bütün tarafların çıkarları dikkate alınarak akıllıca kullanıldığında, Orta Asya'nın ilerlemesi ve sürdürülebilir kalkınmasının ana etmenlerden biri olacağını altını çizmiştir (President.tj, 2018a).

Zirveye Türkmenistan'ı temsilen katılan Akja Nurberdiyeva, katılımcılara ülkesinin lideri Gurbanguli Berdimuhammedov'un hazırladığı konuşma metnini sunmuştur. Berdimuhammedov o metinde diğer Orta Asya ülkeleriyle iş birliğini geliştirmenin Türkmenistan'ın dış politika önceliklerinden biri olduğunu ve ülkesinin diğer bölge ülkeleriyle daha kapsamlı bir etkileşim sağlamaya azimli olduğunu, ikili ve çok taraflı olmak üzere bütün alanlarda eşitlik ve güveni esas alan bir diyalogu tesis etmeye yönelik mümkün olan her şeyi içtenlikle yapmakta olduğunu belirtmiştir (Altyn asyr, 2018). Ayrıca Berdimuhammedov, Türkmenistan'ın tarafsızlık ilkeleri çerçevesinde bölge ülkelerinin ortak çıkarlarına dayalı her türlü iş birliğine daima açık olduğunu kaydetmiştir. Türkmen lider, diğer bölge ülke liderlerine bölgesel enerji, ticaret, ulaştırma ve iletişim projelerine ilişkin birçok önemli teklifte bulunmuş, bu projelerin Orta Asya genel ekonomisine sağlayacağı katkıyı ifade etmiştir. Orta Asya kapalı su havzasının dezavantajlı bölgesinde bulunması hasebiyle Türkmen başkan bölgesel ekoloji problemleri ve akılcı su kullanımı konularında da bölgesel etkileşim ve iş birliğinin geliştirilmesi gereğine işaret etmiştir. Son olarak Berdimuhammedov, Orta Asya'da çevre ve gıda güvenliğinin temin edilmesi, iklim değişikliğine karşı uyum sağlanması ve bütünleşmiş bir enerji sisteminin oluşturulmasına yönelik muhtelif tavsiyelerde bulunmuştur.

Astana zirvesi liderlerin imzaladığı Ortak Bildiri ardından basın açıklaması ile sona ermiş, bu formatta bir toplantının her sene yapılması doğrultusunda karar alınarak bir sonraki toplantının Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te düzenlenmesi yönünde mutabakata varılmıştır (Allaberdiyev, 2018). Ortak Bildiride liderler, Orta Asya'nın güvenlik, istikrar ve kalkınmasını sağlamak için geniş çaplı bölgesel iş birliği, karşılıklı destek, acil sorunlara birlikte çözüm üretilmesi gibi konular üzerinde hemfikir olduğu kaydetmişlerdir (President.tj, 2018b). Yine bu bildiride ekonomi, ticaret ve yatırım iş birliği, su ve enerji konularının önemine değinilmiş, gıda imkanlarının verimli kullanılması, bölgesel transit ve taşımacılık altyapısının genişletilmesi ve endüstriyel yatırımların artırılmasının gerekliliği vurgulanarak bu yolla bölge sakinlerinin refah seviyesinin yükseleceği ve bölgede ekonomik büyümenin hızlanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Ortak Bildiride bölge halkları arasında karşılıklı saygının, dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin güçlendirilmesinin altı çizilerek kültür ve sanat, turizm ve spor, eğitim ve bilim alanlarındaki ortaklıkların derinleştirilmesi yönünde gerekli çabaların gösterileceği de önemle vurgulanmıştır. Bağımsızlık sonrası onlarca yıl nispeten edilgen kalan ve bölge içi menfaat uyumsuzlukları ile etkin olarak potansiyelini harekete geçiremeyen ülkelerin tamamının Orta Asya coğrafyasının siyasi/iktisadi bir durum tespitini kendi buldukları perspektiften ifade ettikleri ilk liderler zirvesi olması açısından Astana buluşması tarihî bir önem arz etmektedir. Buluşmaların devamlılığının sağlanması açısından bölgenin en önemli iki aktörü olan Kazak ve Özbek liderliğinin bu konuda ortaya koyduğu irade bu ilk zirvenin en önemli başarısı olarak addedilebilir.

Birinci buluşmayı gerçekleştirirken bölge liderleri, bölge dışı aktörleri davet etmeksizin kendi aralarında rahat konuşabilecekleri bir istişare platformu oluşturmayı hedeflemişlerdir. Liderler, genel olarak yukarıda belirtilmiş olan ve yıllardır biriken ortak konuları birlikte değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Burada Kazakistan için ekonomi ve ticaret, Kırgızistan için güvenlik ve istikrar, Özbekistan için barış ve karşılıklı anlayış, Tacikistan için su ve enerji, Türkmenistan için ise enerji ve ulaştırma konularının öne çıktığı görülmektedir. Buna mukabil liderlerin bölgesel kalkınma, iyi komşuluk, karşılıklı güven ve ortak çıkarlar konusunda hemfikir olduğu ve esasen ekonomi ve ticaret ile ulaştırma ve taşımacılık alanlarında bölgesel iş birliğine çok istekli oldukları göze çarpmaktadır. Bu toplantı pek çok açıdan bir ilk olması hasebiyle bazı konulara temkinli yaklaşan bölge ülkelerinin zirvenin adını "İstişare Buluşması" olarak lense etmeleri aslında kapsamlı bir bütünleşme girişimi olduğu algısını önleme arzusunu olarak değerlendirilebilir. Zirvenin profilini nispeten düşük tutma yoluyla özellikle Rusya ve Çin'in dikkatinin fazla çekilmemeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Sovyet dönemi sonrası bölgede yıllardır biriken gerginliğe rağmen Orta Asya ülkelerinin kapsamlı iş birliği yönünde umut verici söylemleri başarıya ulaşma konusunda çok istekli olduklarının göstergesidir. Bu zirveden çıkan ortak görüş ve en temel sonucun ise bölgesel barış ve istikrarın korunması vurgusu ile sürdürülebilir kalkınma yoluyla refah seviyesinin yükseltilmesi olduğu ifade edilebilir.

2. Taşkent Liderler Zirvesi

Öncelikli olarak, ikinci liderler istişare buluşması Orta Asya devlet başkanlarının bölgesel iş birliği konusundaki iradelerinin geçici olmadığını ve sürecin raydan çıkmadığının bir göstergesi olması açısından önemli bir göstergedir. Astana buluşmasından bu buluşmaya kadar istişare sonuçları çerçevesinde muazzam gelişmeler sahaya pek yansımamış olsa da bölgesel ticaret, gümrük, ulaşım, iletişim ve turizm sahalarında birtakım adımların atılması sürecin başarı hanesine yazılabilir. Ayrıca, bu süre zarfında bölgede geleneksel olarak etkin olan dış aktörlerin tepkisinin fazlaca çekilmemiş olması bu konuda ortaya konan hassas diplomasinin başarılı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Liderler zirvesinin devamlılığının sağlanması adına fikrin sahibi de olan Özbekistan ikinci istişare buluşmasına 29 Kasım 2019'de Taşkent'te ev sahipliği yapmıştır (Thomson ve Turkstra, 2019). Astana zirvesinden farklı olarak bu zirveye ilk defa Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov da katılmıştır (Mfa.uz, 2019). Birinci buluşmadaki durum tespitinden farklı olarak bu zirvede güvenlik, ticaret, yatırım, doğal kaynaklar, iklim değişikliği, su, enerji, turizm, kültür, ulaştırma ve iletişim gibi alanlarda bölgesel çapta kapsamlı bir eş güdüm mekanizmasının geliştirilmesi ve bölge kalkınmasına katkı adına ilk kez detaylandırılmış ve uygulanabilir önerilerin masaya geldiği göze çarpmaktadır.

Zirve açılışında Şevket Mirziyoyev, Orta Asya ülkeleri arasında gelişen iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin daha da güçlendirilmesi gerektiğine dair ortak bir görüşün hâkim olduğunu beyan etmiştir (Uza.uz, 2019). Küresel ve bölgesel güvenliği etkileyen istikrarsızlıklara değinen Mirziyoyev, Orta

Asya ülkelerinin istikrarı, zorlukları ve bölgesel iş birliğinin gelişmesine yönelik bazı önemli sorunları ortaya koyarak birlikte çözüm üretmeye çalışmanın elzem olduğunu vurgulamıştır. Bölge ticaretinde, vize, sınır geçişleri, ulaştırma, insani yardım ve kültür alanlarında yaşanan önemli gelişmeleri özetleyen Özbekistan lideri, ortak bir gelecek için Orta Asya ülkelerinin bağımsız rolü ve yükümlülüklerinin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

İkinci liderler istişare buluşması aslında önceki yıl yapılan durum tespitine nispetle daha somut adımların atılacağına da sinyalini vermiştir. Nitekim, beş maddeden oluşan öneri paketini sunan Mirziyoyev, öncelikle ekonomi, ticaret, yatırım, iletişim, ulaştırma ve enerji gibi meselelerin hayata geçirilmesi kapsamında ilgili kurumlar başkanlığında forum ve toplantıların düzenlenmesi, ulaştırma ve iletişime yönelik bölgesel bir konseyin oluşturulması ve “tek tur-tüm bölge” ilkesi çerçevesinde uluslararası bir konferansın gerçekleştirilmesi önerilerinde bulunmuştur (Uza.uz, 2019). Ardından, bölgenin başbakan yardımcıları ile dışişleri bakanlarının devamlı buluşmalarının yanı sıra, bölge ülkeleri arasında parlamentolar arası bir dostluk heyetinin oluşturulmasını da önermiştir. “Orta Asya-Tek Geçmiş, Ortak Gelecek” sloganı altında daha yaygın bir kültürel ve insani etkileşim ortamının teşvik edilmesi amacıyla kültür, sanat ve bilim alanındaki yüksek başarıları ödüllendirmeye yönelik bir Orta Asya Ödülü tesis edilmesini tavsiye eden Özbek başkan üniversite forumları oluşturulması ile Orta Asya spor oyunlarının düzenlenmesi fikirlerini ortaya atmıştır (Uza.uz, 2019). Yine Özbekistan Cumhurbaşkanı, bölgesel su kaynaklarına ve çevreye ilişkin problemlerin çözümü için yenilikçi teknolojilerden faydalanılması, “yeşil ekonomi” ilkelerinin uygulanması, çölleşmenin önlenmesi ve başka kapsamlı tedbirlerin alınması adına BM tarafından Aral Gölü rehabilitasyonu için ortaya konulan Çok Taraflı Güven Fonu’nun verimli bir şekilde kullanılmasının gereğini belirtmiştir (Uza.uz, 2019). İktisadi, kültürel ve çevreye dair yukarıda bahsedilen tekliflerine ek olarak Mirziyoyev ayrıca bölgede istikrar ve güvenliğin korunması için Afganistan meselesi de dahil olmak üzere bölgesel problem ve tehditlerle karşı Orta Asya ülkelerinin kolluk kuvvetleri ile istihbarat servisleri arasında operasyonel etkileşime yönelik çalışma mekanizmalarının oluşturulmasının önemine vurgu yapmıştır.

Astana zirvesindeki mesajların takibinin liderlerce yapıldığı Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in hitabındaki detaylarda da gözlemlenmektedir. Nazarbayev, bu buluşmaların bölgede yaşayan halkların refahını artırmak adına bölge ülkelerinde var olan potansiyelin birleştirilmesinde katalizör görevi görecektir bir İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması’nın imzalanmasını önermiştir (Nazarbayev.kz, 2019). Bu antlaşma ile Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve egemenliğine karşılıklı saygı gösterilmesine ilişkin hükümlerin yer alacağı kendisi tarafından belirtilmiştir. Nazarbayev’in ikinci zirvede güvenlik eksenli iş birliğinin gerekliliğine yaptığı vurgu özellikle dikkat çekmiştir. Kazak cumhurbaşkanı bu maksatla bir sonraki zirvede liderlere ek olarak her bir devletin güvenlik konseyi sekreterlerinin de buluşmalarını teklif etmiştir. Bölge çapında iktisadi gelişme ve entegrasyonu tesis etmek adına Nazarbayev ayrıca bölge içi ticaret, ulaştırma, iletişim ve yatırım gibi meseleleri ele alırken malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı sırasındaki zorlukların kaldırılması yoluyla “engelsiz bir Orta Asya” oluşturulmasının gerekliliğini vurgulamıştır (Nazarbayev.kz, 2019).

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov buluşmadaki konuşmasında, ülkesi için Orta Asya ülkeleriyle iş birliğinin güçlendirilmesinin büyük önem arz ettiğini beyan ederken tüm uluslararası ve bölgesel platformlarda Orta Asya çıkarlarının ortaklaşa savunulması gerektiğinin altını çizmiştir (President.kg, 2019). Ceenbekov, bölgenin ekonomik potansiyelinin hayata geçirilmesinde Orta Asya entegrasyonunun çok önemli olduğunu dile getirerek özellikle iktisadi entegrasyonun olmazsa olmazı sayılan dört temel alandaki serbestliğin (mal, hizmet, sermaye ve insanların serbest dolaşımı) önündeki engellerin kaldırılması, karşılıklı ticarete yönelik uygun koşulların yaratılması, bölge içi ticaretin artırılması ve serbest ticaret rejiminin uygulanması için gerekli tedbirlerin alınmasının elzem olduğunun üzerinde durmuştur. Sonra Kırgızistan Cumhurbaşkanı, ekolojik, ekonomik ve sosyal krizlere yol açma potansiyeli taşıyan iklim değişikliği meselesinde bölge ülkelerini kapsamlı iş birliğine çağırarak, Orta Asya dağlarındaki buzulların korunması, su kaynaklarının verimli kullanımı, su ve enerji alanlarında birlikte hareket konularında çabaları yoğunlaştırmayı önermiştir. Ardından ulaştırma, iletişim, transit ve lojistik alanlarında altyapıların iyileştirilmesi ve genişletilmesi meselelerinde bölge ülkelerinin iş birliğini güçlendirmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bölgesel güvenlik çerçevesinde daha çok bölge ülkeleri arasındaki sınırlara ilişkin sorunları dile getiren Kırgız lider bir sonraki buluşmanın 2020’de Kırgızistan’da düzenlenmesine hazır olduklarını belirterek konuşmasına son vermiştir.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, yaptığı konuşmada, bölgesel iş birliğine yönelik daha somut adımların atılması gerektiğine işaret ederek bu konuda ülkesinin her zaman diğer bölge ülkeleriyle kapsamlı ilişkilerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesini savunduğunu vurgulamıştır (President.tj, 2019). Bu bağlamda Tacik lider, bölge ülkelerinin derinleşmiş iş birliği yoluyla ekonomik büyümelerinin hızlandırılmasına yönelik ortak yatırım projelerin uygulanması ve bunları finansal olarak desteklemek için bir Orta Asya Yatırım Fonu kurulması gerektiğini belirtmiştir. Sonra Tacikistan Cumhurbaşkanı, tarım ve sanayi sektörlerindeki ortaklığın geliştirilmesi ile ulaştırma, iletişim ve transit altyapısının iyileştirilmesi meselelerine değinirken bu konuda bölgesel bir mekanizma oluşturmak için çok taraflı bir antlaşmanın imzalanmasına hazırlanmak gerektiğini beyan etmiştir (Tvt.tj, 2019). Ardından İmamali Rahman, iklim değişikliği, Aral Gölü felaketi, buzulların hızla eriyor olması, bölgesel su ve enerji sorunları gibi meselelere dikkat çekerken bu konularda da Orta Asya ülkelerinin koordineli çalışmaya muhtaç olduğunu belirterek bu meselelerin çözümüne yönelik önerilerde bulunmuştur. (President.tj, 2019). Son olarak bölgesel güvenlik meselelerine değinen Tacikistan Cumhurbaşkanı, Afganistan meselesi, uyuşturucu kaçakçılığı, aşırıcılık, terörizm, ulus ötesi organize suçlar, insan kaçakçılığı, dini radikalizm ve siber saldırı gibi bölgesel güvenliğe ilişkin önemli meseleleri detaylıca ele alarak bu konuda Orta Asya ülkelerinin doğal müttefik olduklarını hem de bu tür ortak sorunlara karşı birlikte mücadele edilmesinin elzem olduğunu vurgulamıştır.

Zirveye ilk kez şahsen katılan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov, Orta Asya'daki barış, güvenlik ve istikrarın devam etmesinin büyük hedeflere erişmenin anahtarı olduğunu belirtirken, bölge ülkelerinin Dışişleri Bakanlığı düzeyinde düzenli istişare kanallarının geliştirildiğini ifade ederek bu tür istişarelerin uluslararası kuruluşlar bünyesinde daha yakın ve eşgüdümlü eylemlerle güçlendirilebileceğini dile getirmiştir (Altyn asyr, 2019). Bölgesel güvenlik çerçevesinde Afganistan, terörizm, aşırılık ve organize suç konularında konuşan Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bu meselelerde Orta Asya ülkelerinin üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Sonrasında Berdimuhammedov, bölge ülkelerinin, sağlıklı ekonomik rekabet çerçevesinde, eşit ve etkili biçimde küresel ekonomiye entegre olmalarının önemli olduğunu, bunun için ise modern ulaşım ve enerji altyapılarının oluşturulmasıyla birlikte bölgeye büyük yabancı yatırımların teşvik edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak Orta Asya'nın ulaşım ve taşımacılık konusundaki imkanlarının tam olarak kullanılmadığını belirten Türkmen lider, bölge ülkelerini ilgili projeler çerçevesinde ulaştırma koridorları ile bölgesel lojistiği geliştirme çabalarını birleştirmeye çağırmıştır. Türkmenistan Cumhurbaşkanı ayrıca Aral Gölü'nün yok olmaktan kurtarılması, su kaynaklarının korunması ve verimli kullanılması meselelerine değinerek Türkmenistan'ın tüm bölge ülkeleriyle iyi komşuluk ve kardeşlik ilişkilerinin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi sürecini güçlü bir istekle takip ettiğini belirtmiştir (Altyn asyr, 2019).

Buluşmanın ardından Orta Asya liderleri 12 maddeden ibaret ortak bildiriye imzalamıştır (UzDaily, 2019). Taşkent zirvesinde göze çarpan önemli bir gelişme liderlerin daha önce ele aldıkları konuları teknik uzmanlıklar gerektiren alt başlıklara indirgemiş olmalarıdır. Nitekim bu zirvede ekonomi, güvenlik, siyâsî, sosyal, ulaştırma, kültür, çevre ve doğal kaynaklar gibi alanlara ilişkin konular değerlendirilirken kimi bölge liderleri dikkat çektikleri konularda somut ve uygulanabilir tekliflerde bulunarak sürece sahada dinamizm kazandırma iradesini yansıtmışlardır. Örneğin, Özbekistan cumhurbaşkanı beş maddeden oluşan önerilerini detaylandırırken “Orta Asya - Tek Geçmiş, Ortak Gelecek” adlı kültürel ve insani bir platformun hayata geçirilmesinin gerekliliğini ifade etmiştir (Uza.uz, 2019). Kazakistan cumhurbaşkanı ise 21. yüzyılda Orta Asya'nın kalkınmasını hızlandıracak bir İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması'nın imzalanmasını teklif etmiştir (Nazarbayev.kz, 2019). Kırgızistan cumhurbaşkanı bölgenin ekonomik potansiyelinin hayata geçirilmesinin önemine değinerek mal, hizmet, sermaye ve insanların serbest dolaşımındaki engellerin kaldırılması gibi bir dizi öneride bulunmuştur (President.kg, 2019). Tacikistan cumhurbaşkanı da bölgede ortak yatırım projelerin uygulanması ve finansal olarak desteklenmesi için bir Orta Asya Yatırım Fonu kurulması gerektiğini belirtmiştir (President.tj, 2019). Türkmenistan cumhurbaşkanı ise ulaştırma koridorları ile bölgesel lojistiği geliştirme çabalarını birleştirmeye çağırarak ekonomi, ticaret, enerji, inovasyon, ulaştırma ve lojistik alanlarında bölgesel iş birliğine dair beş taraflı bir iş konseyinin kurulmasını önermiştir (Altyn asyr, 2019). Ancak, tüm bu tekliflerin teker teker hayata geçirilmesi için ise bölge ülkelerinin her şeyden önce güçlü bir siyâsî iradeye ihtiyaçları olacağı açıktır.

Liderlerin konuşma içeriklerinden anlaşılacağı üzere bu süreçten beklentiler her bir ülkenin iktisadi ve çevresel farklılıklarına göre farklılık arz etmektedir. Özellikle Afganistan ile sınırdaş olan

devletlerin bu devlet merkezde olmak üzere güvenlik endişeleri gündemde daha öne çıkmaktadır. Liderlerin vizyonlarına dair ifadelerinin kurulacak konseylerde düzenli istişarelerle devamı ikinci zirvenin en önemli çıktılarındandır. Buna ek olarak özellikle Kazak ve Özbek liderliğinin çok daha somut projelerle süreci güçlendirme arzuları gözlemlenmektedir. Güvenlik konusuna nispetle iktisadi alanda atılacak adımların liderler buluşmalarını daha başarılı kılmaya aday olduğu yine konuşma metinlerinden anlaşılmaktadır. Dünyanın başka bölgelerindeki kimi entegrasyon süreç örneklerinin de gösterdiği gibi devletlerin güvenlik eksenli yakınlaşma arayışları iktisadi konulara nispetle daha temkinli ilerlemektedir.

3. Türkmenbaşı Liderler Zirvesi

Serinin üçüncü buluşması olan Türkmenbaşı zirvesine gelinceye kadar tarafların Taşkent'te varılan mutabakat uyarınca liderler zirvesine kadar birtakım somut adımlar attıkları görülmektedir. Bir önceki zirvedeki karar gereğince birçok konu liderler istişaresi formatının haricinde dışişleri bakanları ve teknik uzmanlıklar düzeyinde düzenli toplantılarda ele alınmaya devam etmiştir. Ancak bu esnada patlayan Covid-19 salgını bu çerçevede yapılan planların gecikmesine ve bazılarının iptal edilmesine neden olmuştur. Bu engele rağmen Orta Asya ülkeleri 5+ formatında AB, ABD, Çin, Japonya, Kore, Rusya gibi ülkelerle başkanlık ve bakanlıklar düzeyinde birçok buluşma gerçekleştirerek varılan mutabakata uygun olarak ortak bir bölgesel tavır alma konusundaki iradelerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Yine bölge ülkeleri bu zaman diliminde kimi zaman diğer aktörlerle, kimi zaman ise kendileri bir araya gelerek Afganistan'da barışçıl çözüm, iklim değişikliği, Aral Gölü ve su problemleri gibi bölgesel meselelere ilişkin toplantılar düzenlemişlerdir. Bunların yanında, sıradaki istişare buluşmasının gerçekleştirilmesine yönelik Orta Asya ülkelerinin ilgili kadro ve uzmanları tarafından birkaç toplantı da salgına rağmen devam etmiştir (Mfa.uz, 2020a; Mfa.uz, 2020b). Son olarak ise, üçüncü liderler buluşması yaklaşırken Taşkent'te dışişleri bakanları düzeyinde Türkmenistan'da gerçekleşecek buluşmanın hazırlık konuları tartışılmış ve ardından uluslararası Orta Asya Enstitüsü'nün açılışı gerçekleştirilmiştir (Mfa.tj, 2021; Mfa.uz, 2021).

Üçüncü zirvenin 2020'de Kırgızistan'da yapılması planlanmışsa da küresel salgın ve Kırgızistan'daki siyasi istikrarsızlık nedeniyle ertelenmiş, sonrasında ise 2021'de Türkmenistan'da düzenlenmesine karar verilmiştir (TRT Avaz, 2021; Umarova ve Tolipov, 2021). Türkmenistan'ın bağımsızlıktan bu yana ısrarla altını çizdiği siyasi tarafsızlık ilkesi hatırlandığında bu ev sahipliğinin önemi daha da belirgin hale gelmektedir. Bu liderler buluşmasında Kazakistan yeni lideri Kasım Cömert Tokayev ile temsil edilirken Kırgızistan adına da yeni Cumhurbaşkanı Sadır Caparov katılmıştır. Bölge liderlerine ek olarak BM Genel Sekreterinin Orta Asya Özel Temsilcisi Natalya German'ın da katılmış olması (Uza.uz, 2021) aslında bu sürecin olumlu yol katettiğine dair bir işaret olarak değerlendirilebilir. Liderler zirvede genel olarak ekonomi, ticaret, enerji, ulaştırma, iletişim, güvenlik, kültür, insani yardım, Afganistan'daki güncel durum ve Covid-19 salgınına karşı ortak mücadele konularını ele almışlardır (CIS, 2021).

Toplantı açılışını yapan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov, önceki buluşmaların sonucunda Orta Asya ülkelerinin koordineli ve yapıcı çalışmalarının olumlu etkilediğini bildirerek, bu çalışmaların bölge ülkeleri arasında diplomatik temasların yoğunlaşmasına, birleşik ekonomik projelerin uygulanmasına ve bölge halklarının insanı bağlarının güçlenmesine yansımakta olduğunu dile getirmiştir (Turkmenistan.ru, 2021). Bu buluşmalar sırasında yapılan anlaşmaların uygulanmasına yönelik bir yol haritasının bölge devletleri başkanlarına sunulmasını öneren Berdimuhammedov, ortak çalışmaların önceliklerini belirleyecek bu yol haritasının kısa sürede sonuçlandırılıp hayata geçirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir (Altyn asyr, 2021a). Özellikle hidrokarbon kaynaklarınca zengin olan ülkenin lideri bölgede enerji sektöründe faal iş birliğinin önemine değinerek güçlü bir enerji altyapısının inşa edilmesi gereğinin üzerinde durmuştur (Turkmenistan.ru, 2021). Ardından ulaştırma konusuna değinen Berdimuhammedov, Orta Asya'da mevcut hatların etkin kullanımı ve iyileştirilmesi yanında yeni transit ve ulaşım koridorlarının oluşturulması, bütünleşik bir ulaştırma sisteminin tasarlanması ve Hazar Denizi limanlarının bölge ülkelerince istifade edilmesi gibi altyapı konularına dikkat çekmiştir. Türkmen lider bölge ülkelerinin ticarî ve ekonomik ilişkilerin güçlenmesi adına beş taraflı bir çalışma grubuna ihtiyaç olduğunu belirterek girişimciliği teşvik etmek için ise bir İş Konseyi'nin oluşturulmasının değerlendirilmesini önermiştir. Bölgesel güvenlik ve istikrar bağlamında Afganistan'daki belirsizlik ve çevredeki başka çatışmalara değinen Türkmenistan Cumhurbaşkanı, Orta Asya'nın istikrarlı ve güçlü olması için

karşılıklı anlayışın, iyi komşuluğun ve barışın güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Altyn asyr, 2021a).

Buluşmada konuşan Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, geçen toplantılar neticesinde özellikle transit taşımacılıkla ilgili pek çok işlemin pratikleşmesinden duyduğu memnuniyeti ifade ederken bu işlemlere dair bazı istatistiksel verileri paylaşmıştır (Akorda.kz, 2021). Ancak bu gelişmelerin Orta Asya'nın ticarî-ekonomik potansiyeli ile örtüşmediğini belirten Tokayev, birleşik bir ürün dağıtım ağının oluşturulması yoluyla bölge içi ticaretin artırılması önerisinde bulunmuştur. Ek olarak, Kazak lider bir yandan bölgenin hidroelektrik, sanayi, madencilik, ulaştırma, iletişim ve tarım gibi alanlarına yatırım çekme konusunda birlikte hareket etme teklifini yinelerken diğer yandan ulusal ekonomik verilerin dijital ortama düzenli aktarılarak şeffaflaşmasının bölgesel kalkınmada çok önemli olacağını vurgulamıştır. Doğu-batı ekseninde en kısa koridorun Orta Asya olduğunu belirten Tokayev bölgenin ticarî entegrasyonu açısından ulaşım ve iletişim ağlarının geliştirilmesinin merkezi önemini yinelemiştir. Sonra Kazakistan Cumhurbaşkanı, yenilenebilir enerji türlerinin geliştirilmesi, bölgedeki su kaynaklarının sürdürülebilir şekilde etkin kullanımı ve Aral Gölü meselelerini ele alırken sınır aşan nehirlerin ortak kullanımı, su dağıtım sistemlerinin dijitalleştirilmesi ve su tasarrufunun sağlanması konularında önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Ardından Kazak lider terörizm, uyuşturucu kaçakçılığı, sınır aşan suçlar ve dini aşırılık gibi sorunların bölgede ciddi zorluklar yarattığını ve bu sorunlara karşı bölgesel birliğin güçlendirilmesinin elzem olduğunu vurgulayarak bu bağlamda “21. Yüzyılda Orta Asya Kalkınması için Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması”nın imzalanmasının çok önemli olacağını belirtmiştir (CIS, 2021; Akorda.kz, 2021).

Liderler zirvesinde yaptığı konuşmada Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, insani ve kültürel bağların geliştirilmesinin önemine dikkat çekerek, bu bağların geliştirilmesinde Orta Asya'nın ortak tarih, kültür ve dilinin kolaylaştırıcı bir unsur olduğunu belirtmiştir (Kabar, 2021). Selefî gibi bölgenin büyük yenilenebilir enerji üretim potansiyeline değinen Caparov, Orta Asya'nın sürdürülebilir kalkınmasındaki temel faktörün su ve enerji kaynaklarından bütünleşik ve verimli faydalanılması olduğunu dile getirmiştir. Sonra Kırgızistan Cumhurbaşkanı, Orta Asya ülkelerine komşu limanlara erişme imkanını sağlayacak mevcut ulaşım altyapılarının geliştirilmesine yönelik ortak faaliyetlerin güçlendirilmesi gerektiğini kaydederek, bölge ülkelerini, uluslararası taşımacılık yönünde uygun koşulların yaratılması, bölgesel kargo akışında gecikmelerin önlenmesi ve ülkelerarası transit ve sınır geçiş prosedürlerinin kolaylaştırılması meselelerinde birlikte çalışmaya çağırıştır (President.kg, 2021a). Ardından Kırgız lider, sürdürülebilir kalkınma prensibi çerçevesinde ulusal stratejilerin birbirini tamamlar şekilde belirlenmesi ve her bölge ülkesinin kabiliyetlerinin dikkate alınması gerektiğinin altını çizerek, bölgede ticarî iş birliğini derinleştirmeye yönelik beş taraflı bir hükümetler arası komisyonun oluşturulmasını önermiş ve 2022 yılı buluşmasının ülkesinde gerçekleştirilmesi davetinde bulunmuştur (Kabar, 2021; President.kg, 2021a/b).

Toplantıdaki konuşmasında Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, ülkesinin altı maddeden ibaret vizyonunu ve bunu gerçekleştirmek adına atılmasını önerdiği somut adımları dile getirmiştir (President.uz, 2021). Genel olarak bu maddelerde ekonomi, ticaret, endüstri, teknoloji, ulaştırma, transit, lojistik, enerji, tarım, gıda, üretim, sağlık, farmakoloji, iklim değişikliği, Aral Gölü ve kaynak tasarrufu gibi saha ve meselelere ilişkin gerekli teklif ve tavsiyeler yer almakta olup Özbek liderliğinin bölgesel entegrasyon hedefinde öncelikle ekonomi ile ilgili başlıkların öne çıktığına işaret etmektedir. Sonrasında Afganistan merkezli olarak bölgenin güvenliğinin kalkınması ile doğrudan ilişkili olduğunun altını çizen Mirziyoyev bölge nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden gençlerin vatansever, milli ve evrensel değerlere saygı duyma ruhuyla yetiştirilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur. Bölgenin kültürel merkezi olma hüviyetinden hareketle bölgede insani bağların güçlendirilmesi açısından turizmin bir başka önemli faktör olduğunu bildirerek, “tek tur - tüm bölge” ortak programının hayata geçirilmesi gerektiği teklifini yinelemiştir (President.uz, 2021). Son olarak Mirziyoyev, bölgesel iş birliği sürecinin sekteye uğramaması için kamu diplomasisi kaynaklarından yeterince yararlanılması gerektiğini belirtmiş, parlamentolarla medyayı bu sürece dahil ederek bu maksatla Taşkent'te bir Bölgesel Parlamento Forumu gerçekleştirilmesi doğrultusunda öneride bulunmuştur (President.uz, 2021).

Şekil 3. Liderler İstişare Buluşmalarının Yeni Logosu

Kaynak: Mfa.tj, 2023.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman Orta Asya ülkelerinin siyasî, ekonomik, ticarî, insani, kültürel ve diğer sahalarda istikrarlı etkileşim dinamiğini inşa ettiğini bildirerek, bu bağların güçlendirilmesine yönelik gerekli ortak çabaların harcanması gerektiğinin üzerinde durmuştur (Novosti Tadzhikestana, 2021). Rahman, Tacikistan'ın, turizm, gıda, enerji, ticaret, üretim, ekonomi, ulaştırma, inovasyon ve yüksek teknoloji alanlarında altı bölümden oluşan tavsiye listesini sunmuştur. Sonrasında Tacik lider, ülkesini yakından ilgilendiren küresel iklim değişikliği ve buna bağlı olarak buzulların hızla erimesi meselesine yine gündeme getirerek kapalı bir havza olan bölge için hayati değeri olan bu kaynakların sürdürülebilir kullanımı için bir Uluslararası Buzulların Korunması Fonu oluşturulması konusunda teklifte bulunmuştur (Novosti Tadzhikestana, 2021). Son olarak Rahman, bu toplantıda istişare buluşmaların ortak logosunun onaylanmasının kayda değer bir merhale olduğunu kaydetmiştir.

Buluşma, liderlerin 28 maddeden oluşan ve detaylı içeriğe sahip bir ortak bildiriye imzalaması ile sonuçlanmıştır (Altyn asyr, 2021b). Bu bildiri de bölge liderlerinin, kültürel ve insani yardım konusunda birleşik bir platform olarak “Orta Asya - Tek Geçmiş, Ortak Gelecek” adlı Orta Asya Kültürel Diyalog Forumu'nun oluşturulması, 2022-2024 yıllarında bölgesel işbirliğinin geliştirilmesine yönelik taslak “yol haritası” üzerinde anlaşmaya varılması yönündeki çalışmaların tamamlanması, bir sonraki buluşmaya kadar “21. Yüzyılda Orta Asya'nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması”nın imzaya hazırlanması, liderler zirvesinde “Tek Sembol” kullanılmasına karar verilmesi, bir Orta Asya Devlet Başkanları Onur Nişanı oluşturulması ve Dördüncü Orta Asya Liderleri İstişare Buluşması'nın tarihi ve yeri konusunda tekliflerin hazırlanması ile zirve için bir gündem oluşturulması gibi gelecekte atılması gereken önemli adımlar konusunda mutabakata vardıkları görülmektedir (Altyn asyr, 2021b). Ayrıca, bu buluşmanın gerçekleştirildiği sıralarda Türkmenistan'da, Orta Asya Ülkeleri Kadınlar Diyalog Forumu, Orta Asya Ülkeleri Ekonomik Forumu, Orta Asya Ülkeleri Uluslararası Milli Ürünler Sergisi, Orta Asya Ülkeleri Uluslararası Mutfak Festivali ve Orta Asya Ülkeleri Kültür ve Sanat Ustalarının Gala Konseri gibi birçok bölgesel eğlence ve etkileşim faaliyetleri de düzenlenmiştir (CIS, 2021; Altyn asyr, 2021b). Alınan bu aksiyonlardan da çıkarılacağı üzere liderler buluşmaları yeknesaklık kazandıkça bölgenin ortak mesele ve beklentileri üzerinde yapılan müzakereler neticesinde bütünleşme girişimleri sistematik bir düzene oturmaya başlamış, daha girift ve bölge dışı aktörleri de yakından ilgilendiren güvenlik meseleleri haricinde ortak kimlik arayış ve inşa süreci kendi dinamizmini oluşturmaya başlamıştır.

4. Çolpan-Ata Liderler Zirvesi

Üçüncü buluşmadan Çolpan-Ata Zirvesine kadar geçen süre zarfında Taliban'ın Afganistan yönetimini tamamen ele geçirmesi, Kazakistan'da hükümete yönelik geniş çaplı halk protestolarının baş göstermesi, Rusya-Ukrayna arasında şiddetli bir savaşın başlaması ve Özbekistan'ın Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinde halk isyanının boy göstermesi gibi bölge içinde ve çevresinde çok ciddi

sosyopolitik olay ve gelişmeler yaşanmıştır (Aparı, 2021; Doğruhaber, 2022; Akgül, 2023; ÖOF Tarih, 2023). Bölgeyi derinden etkileyen bu krizler silsilesi hem liderler buluşmasının önemini artırmış hem de içeriğini ve yapılan vurguları şekillendirmiştir. Türkmenbaşı buluşmasının sonuçları çerçevesinde bölge ülkelerinin geçen bir yıl zarfında yaptıkları ikili ve çoklu görüşmelerde ekonomi, ticaret, ulaştırma, transit taşımacılık, yatırım ve güvenlik gibi meseleler ele alınırken Afganistan konusu da doğal olarak ön plana çıkmıştır. Bölge içi meselelerde Orta Asya ülkeleri esasen sınırların tescili, ticaret, ulaştırma, taşımacılık ve enerji konularında yoğunlaşırken karşılıklı güvenin güçlendirilmesi için iyi komşuluk ve stratejik ortaklık temellerine dayalı ilişkilerin derinleştirilmesine yönelik özen gösterdikleri bilinmektedir. Fakat geçen buluşmanın ortak bildirisinde ifade edilen birçok uzlaşma ve mutabakatın icrasına dair pek bir somut gelişme göze çarpmamaktadır. Bunun esas nedeni ise bölge ülkelerinde yaşanan (Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır anlaşmazlıkları, Kazakistan ve Özbekistan'da yaşanan ayaklanma ve isyan girişimleri ile Türkmenistan ve Özbekistan'da gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimleri) olayların yoğunluğundan kaynaklanmış olabilir. Buna rağmen Orta Asya ülkeleri 5+ formatında AB, ABD, BM, Çin, Japonya, Kore ve Rusya gibi bölgeye ilgisi eskiden beri bilinen devlet ve örgütlerin yanında Hindistan ve Körfez Arap ülkeleri gibi farklı aktörlerle de bir dizi toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bu formattaki görüşme trafiğinin yoğunlaşması hem Orta Asya'ya bir bütün olarak hitap edilmesi açısından muhataplara kolaylıklar sağlarken hem de bölge ülkelerini birbirine yakınlaştırarak dışarıya karşı ortak pozisyon üretmelerine imkân sağlamıştır.

Yukarıda özetlenen nispeten çalkantılı bir siyasî atmosferde Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının dördüncü zirvesi 21 Temmuz 2022'de Kırgızistan'ın Çolpan-Ata şehrinde düzenlenmiştir (UzReport, 2022). Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Caparov başkanlığında gerçekleşen bu zirveye bir önceki buluşmadan farklı olarak Türkmenistan Cumhurbaşkanlığını devralan Serdar Berdimuhammedov katılmıştır.

Zirve açılışını yapan Kırgız lider Sadır Caparov, esasen, ilgili bölgesel ve küresel konular çerçevesinde ekonomi, güvenlik, su, enerji, ulaştırma, inovasyon, kültür ve turizm gibi konulara değinmiştir (President.kg, 2022). Bölgede bütünlük ve güvenliğin korunması ile kalkınma ve refahın sağlanması yönünde Orta Asya'nın yeterli fırsat ve kaynakları barındırdığını belirten Kırgızistan Cumhurbaşkanı, ülkesinin siyasî, ticarî, ekonomik, insanî ve kültürel gibi alanlarda bölgesel iş birliğini hedefleyen bu buluşma şekline desteğinin tam olduğunu altını çizmiştir. Bu esnada gerçekleşen Afganistan'daki yönetim değişikliği ve bölgeye etkileri üzerinde durarak bu ülkede hüküm süren belirsizlik ve Taliban iktidarı bağlamında bölgesel güvenlik meselelerine karşı ortak bir tutum sergilemenin çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Caparov, Orta Asya ülkeleri arasındaki tartışmalı sınır sorunlarının çözülmesi için karşılıklı yarara dayalı müzakerelerin tamamlanması konusunda siyasî iradenin ortaya konmasının önemi üzerinde durmuştur. İklim değişikliği sebebiyle azalan su kaynaklarının korunması, yönetimi ve kullanımına yönelik mevcut mekanizmaların yetersizliğinden bahseden Caparov, konuya ilişkin sorunların çözülmesi için gerekli tavsiyelerde bulunarak bölgesel enerji güvenliği ve yeterliliği konusunda koordinasyonun güçlendirilmesi ve bu maksatla Orta Asya Birleşik Enerji Sistemi güvenliğinin tesis edilmesi gerektiğini beyan etmiştir (President.kg, 2022).

Kazakistan adına konuşan Kasım Cömert Tokayev, tarihten gelen insanî ve kültürel bağların bölgesel dayanışma ve iş birliğindeki rolüne değinerek, toplantı sonunda imzalanacak olan Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması'nın büyük önem taşıdığını vurgulamıştır (Akorda.kz, 2022). Sonrasında Kazak lider temel bölgesel sorunlara karşı gerekli çözüm yollarından detaylıca bahsederek konuya ilişkin beş ayrı bölümden oluşan önerilerini sıralamıştır. Bu bölümlerde genel olarak güvenlik, Sovyet döneminin çirkin mirası olan tartışmalı sınırlar, ticaret, ekonomi, ulaştırma, transit, iklim değişikliği, su, enerji, Aral Gölü ve çevrenin korunması gibi meselelerde atılabilecek ortak adımlara yönelik önerilere yer vermiştir. Ardından Kazak lider, ev sahibi Caparov'un da önem verdiği bölgesel bir TV kanalı veya bir internet haber sitesinin oluşturulması fikrine desteğini ifade ederek bölgeyi tek kültürel alan olarak konumlandırmak maksadıyla her sene Orta Asya için bir kültür başkenti tayin edilmesi tavsiyelerinde bulunmuştur (Akorda.kz, 2022).

Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, bölgeyi etkileyen uluslararası siyasî, ekonomik, sosyal krizlere değinirken bu meselelerle mücadele adına istişari buluşmalar, çok yönlü iş birliği ve koordinasyonun yükseltilmesi gerektiğini vurgulamıştır (President.uz, 2022). Sonrasında Mirziyoyev, çok taraflı ilişkilerin güçlendirilmesi ve sürdürülebilir bölgesel iş birliğinin tesisi adına altı maddeden oluşan önerileri paketini sunmuştur. Özbek liderin muhtelif siyasî, iktisadî, çevresel sorunlar ve kültürel

konuları kapsayan öneriler listesi özellikle Afganistan'daki gelişmelerin bölgeye olan potansiyel etkileri ile terörizm, organize suçlar ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi güvenlik konularını detaylıca ele almıştır.

Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman, bölgesel güvenlik meselelerini kapsamlı bir şekilde ele alarak terörizm, aşırıçılık, silah ve uyuşturucu kaçakçılığı, siber suçlar ve başka sınır ötesi organize suçların Orta Asya güvenliği için ciddi tehdit oluşturduğunu vurgulamıştır (President.tj, 2022). Diğer sınırdaş ülke liderleri gibi Tacikistan Cumhurbaşkanı da Afganistan'daki durumun endişe verici olduğunu kaydederek bölgesel güvenliğe dair tehdit ve zorluklara karşı ortak mücadele mekanizmalarını geliştirmek amacıyla bölgesel koordinasyonun güçlendirilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur. Sonrasında Rahman, daha önceki buluşmalarda olduğu gibi Orta Asya'nın sosyoekonomik kalkınması adına ticaretin genişletilmesi, bölgesel transit ve ulaşım kabiliyetlerinin geliştirilmesi ve ulaşım koridorlarının iyileştirilmesi konusunda daha uygun koşulların yaratılması gerektiğinin altını çizmiştir. Ardından Tacik lider kültürlerarası diyalogun derinleştirilmesi ve bölge halklarının doğal ve kültürel mirasının dünyada ortak tanıtımı için bölgedeki bilimsel araştırma kuruluşları arasında bir eşgüdüm olması gerektiğinin belirterek liderleri bir sonraki buluşma için Duşanbe'ye davet etmiştir (Sadoi Dushanbe, 2022).

Türkmenistan adına konuşan Serdar Berdimuhammedov, Afganistan'daki endişe verici gelişmeler bağlamında bölgedeki siyasî istikrarsızlık, uyuşturucu kaçakçılığı, terör, aşırıçılık, radikalizm gibi bir dizi güvenlik tehdidini sıralayarak buluşmada bu tür sorunlara karşı birlikte hareket edilmesinin elzem olduğunun altını çizmiş, uygulanması gerektiğini düşündüğü birkaç önemli projeyi sunmuştur (Altyn asyr, 2022). Bölgesel kalkınma konusundaki önemli meseleleri ve hali hazırda atılan adımları değerlendiren Türkmen lider, Orta Asya'daki iktisadî ve ticarî iş birliğinin stratejik yönelim kazanması ve bu coğrafyanın bir jeoekonomik bölgeye dönüşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ardından, bölgesel lojistik ve taşımacılığın stratejik önemine dikkat çeken Türkmenistan Cumhurbaşkanı, bölge ülkelerinin ulaştırma bakanlarının ortak toplantı yapmasını önerirken bu toplantıda tarihî "İpek Yolu"nun yeniden tesis edilmesinin tartışılabileceğini belirtmiştir (Altyn asyr, 2022).

Dördüncü liderler buluşmasının en önemli çıktısı "21. yüzyılda Orta Asya'nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması"nın Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan cumhurbaşkanları tarafından imzalanmış olmasıdır (CIS, 2022). Bu antlaşmanın ülke içi hukuki prosedürlerin tamamlanmasının ardından Tacikistan ve Türkmenistan tarafından da imzalanacağı belirtilmiştir. Ayrıca bölge liderleri, Orta Asya devletleri arasındaki çok yönlü formatlarda etkileşim konseptini, bölgesel "yeşil gündem" programını ve de 2022-2024 yılları arasında bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi konusundaki yol haritasını onaylama kararı almışlardır (CIS, 2022). Çolpan-Ata zirvesinde yapılan müzakereler 34 maddeden oluşan bir ortak bildirisinin imza edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bildiride özellikle beş taraflı istişarelerin düzenli olarak sürdürülmesi esnasında icracı bakanlıklar ve daireler düzeyinde etkileşim mekanizmalarının geliştirilmesi, 5+ formatında Orta Asya ülkeleriyle uluslararası ve bölgesel kuruluşlar arasında iş birliğinin güçlendirilmesi gibi ileride ortaya çıkması muhtemel örgütlenmeye kurumsal altyapı teşkil edecek hususların altı çizilmiştir. Liderler, alınan tüm kararların hayata geçirilmesine yönelik siyasî iradelerini ortaya koyacaklarını beyan etmişlerdir (CIS, 2022). Özetle Çolpan-Ata zirvesi için belki de çok uzun zaman diliminde ancak gerçekleşmesi mümkün olacak bölgesel bir entegrasyon sürecine yönelik stratejik meyvelerinin toplanmaya başladığı bir buluşma olduğu değerlendirilmesi yapılabilir.

5. Duşanbe Liderler Zirvesi

Çolpan-Ata Zirvesinden Duşanbe Zirvesine kadar geçen bir yıldan aşkın zaman diliminde Şevket Mirziyoyev'in de belirttiği gibi 10'dan fazla 5+ tipi zirveler çeşitli düzeylerde gerçekleştirilmiştir (President.uz, 2023). Yine Rahman'ın dillendirdiği gibi bölgesel ticaret, yatırım ve ulaştırma sahalarında ilgili uzmanlar, bakanlar ve daire başkanları seviyesinde 50'ye yakın toplantı düzenlenmiştir (Avesta.tj, 2023). Tokayev'in verdiği rakamlara göre buluşmaların başladığı tarihten itibaren beş yıl zarfında bölge içi ticaret hacminin %80 artarak 10,6 milyar dolara yükselmiş olması (Akorda.kz, 2023) bu sürecin sektörel bazda olumlu ilerlediğine dair önemli bir işarettir. Bunlara ek olarak Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın birlikte su, enerji ve ulaştırma alanlarına ilişkin düzenledikleri üçlü Aşkabat Zirvesi de yine lider buluşmalarının bir meyvesi olarak görülebilir (Mfa.uz, 2023). Yine bir yıl önceki toplantıda konu olan bir bölgesel TV kanalı ya da ortak bir internet sitesini oluşturma planı çerçevesinde *Markaziy Osiyo Xalqaro Instituti* (Uluslararası Orta Asya Enstitüsü) adı altında bir internet sitesi tesis edilmiştir (IICA, 2023). Beşinci Liderler Zirvesi sırasında düzenlenen 10'dan fazla yan etkinlik (Duşanbe

Ekonomik Forumu, Yükseköğretim Kurumları Rektörleri İkinci Forumu, Ulaştırma Bakanları Birinci Toplantısı, Orta Asya Kadın Liderler Diyaloğu bölgesel toplantısı, Bilim Adamları Forumu, Gençlik Örgütleri Forumu, Genç Girişimciler Forumu ve Gençlik İşleri Devlet Organları Başkanları Forumu vd.) (NCA, 2023) sürecin hem bölge ülkelerinin muhtelif kurumlarınca hem de toplum tabanında sahiplenildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ancak daha öncesinde önerilen ve siyasî öneme sahip “21. Yüzyılda Orta Asya’nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması”nın Tacikistan ve Türkmenistan tarafından henüz imzalanmamış olması bölgede iktisadi ve kültürel alanlarda nispeten sağlıklı ilerleyen yakınlaşma sürecinin güvenlik alanına da sirayet etmesinin kolay olmayacağını göstermiştir. Hatta bu anlaşmanın son Duşanbe buluşmasında da imzalanmaması zirve takipçileri tarafından hem şaşkınlık hem de hayal kırıklığıyla karşılanmıştır. Zira bu antlaşmanın Tacikistan ve Türkmenistan’ın herhangi bir milli hedef ve çıkarına ters düşen yanının bulunmadığı antlaşma metninden anlaşılmaktadır. (KunUZ, 2023).

Sekil 4. “Uluslararası Orta Asya Enstitüsü” İnternet Sitesinin Logosu

Kaynak: IICA, 2023.

Bir döngünün tamamlanışını simgeleyen beşinci istişare buluşması 14 Eylül 2023 tarihinde Tacikistan’ın başkenti Duşanbe’de gerçekleştirilmiştir (UzReport, 2023). Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman başkanlığında geçen zirveye bir yıl önceki Çolpan-Ata zirvesindeki liderlere ek olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve BM Genel Sekreteri’nin Orta Asya Özel Temsilcisi Kaha İmnadze de onur konuğu olarak davet edilmiştir.

Toplantı açılışını yapan İmamali Rahman, düzenlenen zirveler sonucunda ticaret, yatırım, ulaştırma gibi sahalarda belirgin bölgesel başarıların kaydedildiğini belirterek ana hedefin bölgesel güvenlik, kardeşlik ve iktisadi iş birliği ortamının yaratılması olduğunu hatırlatmıştır (Avesta.tj, 2023). Tacikistan Cumhurbaşkanı, son dönemde bölgenin önemli jeopolitik kilit noktalarından birine dönüşmeye başlamasıyla bölgesel ve küresel aktörlerin Orta Asya’ya olan ilgisinin arttığını beyan ederek, bu durumda bütünleşmeye yönelik daha aktif adımların atılmasıyla tüm dünyaya bölgenin birlik ve beraberliğinin daha fazla yansıtılması gerektiğini vurgulamıştır. Sonrasında bölgesel güvenlik meselelerine değinen Tacik lider, Afganistan’daki son durum ve bu bağlamda güncel güvenlik tehditlerini detaylıca ele alarak bu konuda bölge ülkelerinin birlikte çalışmalarını gerektiğinin üzerinde durmuştur. Ardından Rahman, bölgesel kalkınmaya yönelik meselelerden bahsederken bölgesel çapta tarım, sanayi ve modern teknolojilere ilişkin ortak projelerinin geliştirilmesi, ulaşım altyapı projelerinin uygulanması ve lojistik merkezlerinin bütünleşmesine yönelik konseptlerin oluşturulmasını tavsiye etmiştir. Rahman, dünya gündemindeki önemli meselelerden olan küresel iklim değişikliğinin bölgeye etkilerine karşı “yeşil enerji” konseptinin hayata geçirilmesi ve bu konuda aktif bir ortak tutumun oluşturulmasına dair liderlere çağrıda bulunmuştur. Daha sonra insani yardım ve kültürel yakınlaşma konusunda bölge ülkelerinin gösterdiği başarılarından söz eden Tacikistan Cumhurbaşkanı, bu çerçevede,

Orta Asya halkları manevi mirasının özgünlüğünün korunması adına bir Orta Asya Ülkeleri İletişim Derneği'nin oluşturulmasını önermiştir (Avesta.tj, 2023).

Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev buluşmadaki konuşmasında bölgesel kalkınmaya ilgili meseleleri ele alarak bölgesel ticaret ve ekonominin daha da gelişmesi için bu alanlarındaki engellerin kaldırılması, şeffaf ve istikrarlı ticaret ortamının yaratılması, aşırı korumacılık politikasından vazgeçilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Akorda.kz, 2023). Tokayev, bir yandan bölgesel ulaşım ve lojistik konularına değinerek bu alandaki fırsatların tam olarak hayata geçirilmesinin önemli olduğunu belirtirken diğer yandan her alanda dijitalleşme düzeyinin yükseltilmesi ve yenilikçi teknolojilerin kullanılması konusunda bölgesel eş güdümün güçlendirilmesi gerektiğinin üzerinde durmuştur. Ardından tüm dünyaya Orta Asya'nın birlik ve dayanışma içerisinde olduğunu göstermek için beraber hareket etmeye çağırarak Kazakistan Cumhurbaşkanı, bölgesel güvenlik alanındaki etkileşim mekanizmalarının iyileştirilmesinin çok önemli olduğunu belirterek 2024'te ikinci periyoduna başlayacak zirvenin artık güvenlik konseyi sekreterleri arasında bir Orta Asya Güvenlik ve İş Birliği Diyaloğu'na da ev sahipliği yapmasını önermiştir (Akorda.kz, 2023). Tokayev, eğitim ve kültür alanlarındaki yakınlaşmanın derinlik kazanması adına Orta Asya turizminin markalaşması için ortak hareket edilmesi gereğini vurgulamış, Duşanbe'de düzenlenen İkinci Rektörler Forumu ve Birinci Orta Asya Bilim Adamları Forumu'nun süreci hızlandırıcı bir rol oynayacağını belirtmiştir (Akorda.kz, 2023).

Bölgenin adeta çatısında konumlanmış olan Kırgızistan'ı temsilen konuşan Sadır Caparov küresel iklim değişikliğinin negatif etkileri ile bölgenin su ve enerji kaynaklarının akıllıca kullanılması gerekliliğine dikkat çekerek bu maksatla bir Bölgesel Merkez'in oluşturulması teklifini öne sürmüş, bu alana yatırım çekme ve güncel teknolojilerin kullanımına yönelik tüm güçlerin birleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (President.kg, 2023). Sonrasında bölgesel kalkınmaya yönelik meseleleri değerlendiren Caparov, bir yandan bölgesel ekonomi ve ticaretteki olumlu gelişmeleri kaydederken diğer yandan bu alanda hâlâ değerlendirilmemiş çok önemli fırsatlar olduğu gerçeğinin altını çizmiştir. İktisadi entegrasyonun olmazsa olmazları olan dört özgürlüğün önemine her defasında olduğu gibi dikkat çeken Kırgız başkan, bölge ülkeleri arasındaki gereksiz engellerin kaldırılması, sınır geçişlerinin basitleştirilmesi, mal ve hizmet akışının uygun hale getirilmesi, gümrük prosedürlerinin sadeleştirilmesi, etkin lojistik ve ulaşım ağlarının oluşturulması ve ulaştırma altyapısının iyileştirilmesi gerektiğini vurgulayarak, liderlerin güçlü siyasî iradesinin lüzumuna değinmiştir. İktisadî hedeflerle çevrenin korunmasının eş zamanlı öncelemeyi gerektiren bölge çaplı bir "yeşil ekonomi" konseptinin hayata geçirilmesinin gereğine dikkat çeken Caparov sahada atılması gereken adımlar konusunda bir yol haritası önermiştir (President.kg, 2023).

Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, bölgesel çatışmalar, ekonomik kriz, enerji ve gıda güvenliği ile iklim değişikliği gibi Orta Asya'yı yakından etkileyen sorunlara dikkat çekerek bu risk ve tehditlere karşı direnç geliştirebilmek adına gerekli bölgesel mekanizmaların güçlendirilmesi üzerine bir dizi öneride bulunmuştur (President.uz, 2023). Ardından, Orta Asya ülkeleri arasında insani ve kültürel alandaki iş birliğinin derinleştirilmesi için bir Eylem Planı'nın kabul edilmesini ve "Orta Asya Tarihi ve Kültürü: Tek Geçmiş ve Ortak Gelecek" adıyla bir medya platformunun oluşturulmasını tavsiye eden Mirziyoyev, bu adımların karşılıklı tolerans ve tek bölgesel kimlik hissinin güçlenmesine hizmet edeceğini ifade etmiştir (President.uz, 2023). Bölgesel güvenlik ve Afganistan konularına etraflıca değinen Özbek lider, bu alanlara ilişkin ortak tavır geliştirme süreçlerine dair tavsiyelerde bulunmuştur. Son olarak Mirziyoyev, istişare buluşmalarının fikri boyuttan uygulamaya geçişini teyiden bir Ulusal Koordinatörler Konseyi kurulması önerisini desteklediğini belirterek, buna ek olarak Orta Asya devletleri arasında bir Ekonomi Konseyi'nin de oluşturulmasını önermiştir (President.uz, 2023).

İstişare buluşmalarının ilk periyodunu tamamlayıcı son konuşmayı yapan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhamedov, bölgesel iktisadî ve ticarî ilişkilerin genişletilmesi ve ticaret kapasitesinin artırılmasına yönelik bir Orta Asya Ticaret Odası kurulmasını önermiştir (Altyn asyr, 2023). Ardından Türkmen lider, bölgesel enerji talebi meselesini ele alırken Türkmen elektrik ve doğalgaz enerjilerinin hem bölge ülkeleri hem de onların toprakları üzerinden bölge dışı pazarlara karşılıklı fayda ilkesi doğrultusunda iletilmesi adına bir Orta Asya Ülkeleri Enerji Diyaloğu'nun oluşturulmasına yönelik teklifini öne sürmüştür. Sonrasında Berdimuhamedov, bölgesel çapta ulaşım merkezlerinin oluşturulması, modern transit koridorlarının inşası, taşımacılık ve lojistik platformunun yaratılması gibi çok önemli bir dizi önerilerini liderlerin dikkatine sunmuştur (Altyn asyr, 2023).

Toplantı sonunda Gençlik Politikası Yönleri Üzerinde Antlaşma, Orta Asya Kara Taşımacılığında Karşılıklı Bağımlılığın Güçlendirilmesine İlişkin Antlaşma, Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarının Çalışmalarına Yönelik Ulusal Koordinatörler Konseyi Doğrultusunda Yönetmelik, 2022-2025 Yıllarında Orta Asya'da Sağlık ve Refahın Geliştirilmesine Yönelik Yol Haritası ve zirve neticelerini değerlendiren bir ortak bildiri gibi çok önemli belgeler bölge liderleri tarafından imzalanmıştır (UzReport, 2023). 36 maddeden ibaret ortak bildiride genel olarak siyasî, ekonomik ve sosyal konulara yönelik önemli kararlar ve atılması öngörülen adımlar yer almaktadır (President.tj, 2023). Örneğin, siyasî alana ilişkin, bölgesel güvenliğe yönelik tehditlerin önlenmesi için yetkili makamlar arasında daha etkin koordinasyon sağlanması, Afganistan konusunda bölgesel iş birliğinin güçlendirilmesi, Ulusal Koordinatörler Konseyi Enstitüsü'nün kurulması ve yönetmeliğinin onaylanması gibi önemli maddeler yer alırken, ekonomik sahaya ilgili ise bölgesel sanayinin güçlendirilmesi konusundaki iş birliğinin yoğunlaştırılması, bölgenin ulaştırma ve transit taşımacılık imkanlarının artırılmasına yönelik gerekli uygulamaların hayata geçirilmesi, bölgesel turizmin daha da geliştirilmesine yönelik ortak projelerin tatbik edilmesi gibi maddeleri görmek mümkündür (President.tj, 2023). Özetle Duşanbe Zirvesi eksik yanları ve artılarıyla Orta Asya ülkelerinin başarı hanesine yazılacak kararlarla sona ermiştir. Lakin elbette daha da önemli olan husus mutabakatı sağlanmış tüm konuların kâğıt üzerinde kalmayıp sahaya yansması ve ilgili icraatın da bölge ülkelerince birlikte takip edilmesine imkân sağlayan bir gözetim mekanizmasının oluşturulması olacaktır. Ancak bu yolla liderler buluşması formatının işlevselliği artacak, bölgesel entegrasyon iradesi birbirini takip eden liderlikler tarafından da aynı şekilde sergilendiği takdirde kurumsallaşma sürecinin kendi ivmesini oluşturması mümkün olabilecektir.

Bulgular ve Değerlendirme

Orta Asya ülkelerinin bağımsızlıktan çeyrek asır sonra ilk defa eksiksiz ve özellikle de dış aktörleri süreç dışı tutarak bir araya gelmesiyle start alan istişare buluşmaları bir döngüyü başarıyla tamamlamış, tüm haklı eleştiriler bir tarafa not edilmekle birlikte gelecekte gerçekleşme ihtimali olan bir bölgesel bütünleşme modeli için bir "yoklama turu" olabileceği sinyali vermiştir. Bölgesel entegrasyon iddiası şimdilik taraflarca dillendirilmiyor olsa da aslında onların tutum ve söylemlerinde bu konuya ilişkin işaretleri görmek mümkündür. Bütünleşmeye giden sürecin bu şekilde temkinli ilerlemesinin sebebinin bölge ülkelerinin bundan önceki başarısız yakınlaşma girişimleri ve günümüzdeki uluslararası sistemin yarattığı siyasî ve iktisadî konjonktür olduğu ifade edilebilir. Ancak, her şeye rağmen böylesine kritik bir dönemde Orta Asya ülkelerinin bütünleşmeye yönelik çabalarındaki istikrar ve nispi ilerleme takdir edilmelidir. Her ne kadar alınan kararların uygulanmasında tarafların öncelik sıralaması farklı olsa da her bir buluşmada kendini daha da belirgin şekilde gösteren siyasî irade bölge liderliklerinin ve halklarının birbirlerine yönelik şüphe ve endişelerini azaltma yönünde atıkları küçük ama ısrarlı bir adım olarak değerlendirilmelidir.

Bugüne kadar düzenlenen tüm buluşmaları kısaca değerlendirmek gerekirse, Orta Asya liderlerinin Birinci İstişare Buluşması'nı -coğrafyada yıllardır biriken gerginliğin müstakil gerekçelerine bakmaksızın- bölge ülkelerinin kapsamlı iş birliği yönündeki umut verici söylemleri ve bu yöndeki aleni iradelerinin bir tezahürü olarak nitelendirmek mümkündür. Bu zirveye Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın doğrudan katılmaması endişe vermiş olsa dahi en azından önemli kişilerden ibaret delege grubu üzerinden yollanan konuşma metni temkinli bir olumlu adım olarak görülmelidir. Bu ilk toplantıda liderler bölgenin hassas meseleleriyle ilgili herhangi bir aktörü tekil olarak işaret etmeksizin genel olarak, bölgesel istikrar ve huzurun korunması, sürdürülebilir kalkınma ve refahın tesis edilmesi gibi bütün ülkeler açısından kabul görmesi çok kolay olabilecek ve herkes açısından ortak mesele olduğu düşünülen konuların haritası çıkararak bir "durum tespiti" yapmışlardır.

İkinci liderler zirvesi ise birinci zirveye nazaran daha yoğun ve yapıcı bir ruhta geçmiş, tarafsızlık vurgusuyla bilinen Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın bizzat katılması Orta Asya entegrasyon girişimi tarihine bir ilk olarak kayda geçmiştir. Bu önemli gelişme bölgenin uluslararası toplum nezdinde sergilemeye çalıştığı bütünsellik imajının güçlenmesine de önemli katkı sunmuştur. Bu durum ayrıca liderlerin bu tür bölge çaplı girişimler hususunda hem istekli hem de temkinli olduklarını göstermektedir. Bu temkinli tutumda hem bölge içi hem de harici faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Bir taraftan ekonomik zorluklar, coğrafi izolasyon, zengin kaynakların bölgede dengesiz dağılımı ve ortak kültür gibi bölge içi etmenler Orta Asya liderlerini bölgesel iş birliğine iterken, diğer taraftan ise çıkar çatışmaları, karşılıklı güvensizlik, sınır meseleleri ve kişisel münasebetlerin yakın tarihteki seyri onları bu konuda temkinli davranmaya sevk etmiştir. Bölge dışı faktörlere gelince, kimi küresel

aktörlerin baskısına karşı durabilmek, dış yatırımları bölgeye çekme arzusu, dış pazarlara erişebilmek ve dış kaynaklı bölücü akımlarla kültürel baskıları önleyebilme maksadıyla bölge ülkeleri birbirine yaklaşırken, aynı zamanda bu ülkelerin bütünleşme çerçevesinde ifade ettikleri ortak çıkarlar Rusya ve Çin gibi güçlü aktörlerin bölgedeki bazı çıkarlarıyla çelişmekte, bu da liderleri anlaşılabilir şekilde endişeli ve tedirgin kılmaktadır.

Küresel salgının getirdiği zorluklara ve aradan geçen zamanın motivasyon kırıcı etkisine rağmen Üçüncü İstişare Buluşması'nın gerçekleşmiş olması kendi başına bir başarıdır. Ayrıca, tarafsızlık ilkesi çerçevesinde dış politika izleme geleneğine vurgu yapan Türkmenistan'ın bu süreçte daha aktif rol alması ve üçüncü toplantının bu ülkede düzenlenmesine imkân sağlaması bölge ülkeleri arasındaki siyasî samimiyetin güçlenmekte olduğunu göstermiştir. Özellikle Özbekistan ve Kazakistan'ın demografik, coğrafi ve tarihsel gerekçelerle bölgede nispeten güçlü iki aktör olması nedeniyle ilk iki istişare turunda ev sahipliği yapması sonrasında sürecin sekteye uğramaması, bunun için de benzer iradeyi diğer üç ülke liderliklerinin de göstermesi Özbek-Kazak liderliğinin başarılı bir ivme yakalamış olduğuna işaret etmektedir. Bu toplantıyı ilk ikisinden ayıran bir diğer önemli özelliği konuların çerçevesinin genişlemekle birlikte derinleşmeye de başladığının görülmesidir. Söylemlerin kapsamı ve üslup açısından da bakıldığında tüm liderlerin beklenti ve endişelerinin benzeştiği ve neredeyse tüm konularda müşterek görüşe sahip oldukları dikkat çekmektedir. Ancak burada kimi konuların bazı bölge ülkeleri için taşıdığı önemin daha fazla altının çizildiğini görmek mümkündür. Örneğin, Tacikistan ve Kırgızistan için enerji, su, sınır ve güvenlik konuları öne çıkarken, Türkmenistan için ise enerji kaynakları, iletişim ve ulaştırma gibi meseleler öncelik bulmaktadır. Aynı şekilde, Özbekistan ve Kazakistan için ekonomi, güvenlik, su kaynakları ve çevre sorunları gibi konular ön plana çıkmaktadır. Fakat tüm Orta Asya ülkelerinin bu toplantıdaki ortak endişe kaynağının Afganistan ve bölgesel güvenlik konuları olduğu ifade edilebilir.

Dördüncü buluşmanın bölge içinde ve çerçevesinde gerçekleşen Taliban'ın Afganistan yönetimini tamamen ele geçirmesi, Kazakistan'da hükümete yönelik geniş çaplı halk protestolarının baş göstermesi, Rusya-Ukrayna arasında şiddetli bir savaşın başlaması ve Özbekistan'ın Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde halk isyanının baş göstermesi gibi önemli bölgesel ve küresel krizlere rağmen aksatılmadan düzenlenmesi Orta Asya ülkeleri açısından önemli bir başarı olarak addedilebilir (Aparı, 2021; Akgül, 2023). Covid-19'un da etkisiyle bir önceki zirvede ekonomi ana başlığı altındaki konular gündemde öncelikli yer kaplarken burada bölgesel güvenlik konusu yukarıda bahsedilen gerekçelerle daha fazla öne çıkmıştır. Ancak tüm bu gündem saptırıcı gelişmelere rağmen dördüncü istişare buluşması sonunda, "21. yüzyılda Orta Asya'nın Kalkınması İçin Dostluk, İyi Komşuluk ve İş Birliği Antlaşması'nın imzalanmış olması süreç boyunca bölge ülkelerinin elde ettiği en somut kazanımlardan biri olarak gösterilebilir. Onca anlaşılır engele rağmen bu kadar kısa zaman zarfında bölge liderlerinin ortak bir siyasî zeminde buluşabilmelerini simgeleyen bu belge bölge akademik çevrelerinde heyecan oluşturmuş, örneğin siyaset bilimci K. Rabbimov anlaşmayı bölge içi jeopolitik koordinasyonun bir tezahürü ve dış dünyaya verilen önemli bir siyasî mesaj olarak nitelendirmiştir. (KunUZ, 2022).

Bir sürecin ilk döngüsünün tamamlanışını temsil eden beşinci liderler buluşması bir önceki zirvenin kazanımlarına katkıda bulunmuştur. Özellikle liderlerin söylemlerinde kullandıkları "güçlendirmek", "derinleştirmek", "geliştirmek" ve "genişletmek" gibi sözcük ve türevlerinin sıklığı uzun soluklu bir entegrasyon arayışı yönündeki iradeyi ifade etmektedir. Ancak bu zirvede en azından liderler buluşması formatının kurumsallaşması (*institutionalization*) yönünde bir kararın alınması ya da ciddi bir adımın atılması beklenirken (örneğin, bir sekreteryanın ve örgütlenmeyi ivmelendirecek bir merkezin yokluğu) bu konuda bir gelişme henüz yaşanmamıştır. Nitekim, sürecin arzu edilenden yavaş ilerlediğini değerlendiren F. Tolipov gibi kimi bölge siyaset bilimcileri de liderlerin gereğinden fazla temkinli davrandıklarını ifade ederek süreci eleştirmişlerdir (KunUZ, 2023). Benzer şekilde zirveden beklentilerini dile getiren siyaset bilimci N. Umarova, kurumsallaşma yönündeki beklentilerin bu toplantıda gerçekleşmemiş olmasını eleştirirken liderlerin bu meselede ciddi olduklarının altını çizmiş, ancak bunca istişare ve mutabakatın uygulanmasına yönelik kamuoyunda yükselen beklenti ve artan çağrının pek tatmin bulmadığına dikkat çekmiştir (KunUZ, 2023). Yine de zirvede büyük beklentilerin gerçekleşmiş olmayışı diğer elde edilen sonuç ve başarılarla gölge düşürmemelidir. Beşinci buluşmanın eksi ve artılarıyla bölge için ciddi bir siyasî başarı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak burada önemli olan, buluşmalar sırasında mutabakata varılan konular üzerindeki uygulama faaliyetlerine her ülkede hız verilmesi ve ilgili icraatın da tüm bölge ülkelerince birlikte takip edilebilmesini mümkün kılacak bir mekanizmanın (*monitoring coordination*) hayata geçirilmesidir. Ancak bu yolla bu formatın

işlevsellik ve verimliliğini artırmak mümkün olabilecektir, bölgesel kurumsallaşma sürecinin yavaş da olsa ilerlemesi sağlanabilecektir. Bu konuda Tacikistan tarafının dillendirdiği Ulusal Koordinatörler Konseyi oluşturma teklifi kurumsallaşmaya yönünde ilk adım olarak görülebilir. Benzer şekilde Kazakistan tarafının dile getirdiği İstişare Buluşmaları Sekreterliği'nin kurulması ile özel temsilcilerin atanması konusunu da yine kurumsallaşma adına var olan ciddi iradenin bir ifadesi olarak değerlendirmek mümkündür. (Akorda.kz, 2023). Liderler seviyesinde açıkça dillendirilen bu beklentiye bakarak bir sonraki önemli adımın bu formatın kurumsal bir yapı kazanması yönünde olacağı öngörüsünde bulunmak mümkündür. Ancak her hâlükârda bölge liderleri arasında doğrudan iletişim kanallarının açık tutulması her bir zirve sonrasında beklenen ilerleme kaydedilmemiş olsa bile değerlidir. Zira müzakereye açık olduğunu göstermesi ve iyi yönetim açısından kesintisiz ve doğrudan iletişim son derece değerlidir (Uğur, 2018).

Sonuç olarak, bir bölgesel bütünleşme hareketi olarak görmek adına henüz çok erken olsa da Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmaları çerçevesinde gerçekleşen zirveler ve bu kapsamda yapılan muhtelif toplantılar zinciri bölgede zihni bir dönüşümün yaşanmakta olduğuna dair kayda değer bir süreci ifade etmektedir. Bu tür buluşmaların sayısı arttıkça bölgesel meseleler üzerinde yapılan müzakere ve varılan mutabakatlar -daha önce sözü edildiği gibi- toplumsal kabulü tetikleyecek, bunun bir yansıması olarak siyasî iradenin en üst düzeyde ifade edilmesiyle de beş devlet arasındaki önce iktisadi ve kültürel, sonrasında ise siyasî yaklaşma sürecinin daha sistematik ilerlemesi mümkün olabilecektir. Herhangi bir bölgesel bütünleşme girişiminin temelinde siyasî, ekonomik ve sosyal/kültürel olmak üzere üç ayaktan oluştuğunu varsayarsak bu öncelikler piramidinin en tepesinde bölgesel güvenlik ve istikrar konularının olduğu açıktır. Ancak yine dünyadaki muhtelif örneklerden de bilindiği üzere, özellikle tarihî ve konjonktürel nedenlerle güven eksikliği bulunan coğrafyalarda siyasî entegrasyondan daha hızlı yol kat edilmesi mümkün olan konu öncelikli olarak ekonomik açıdan karşılıklı bağımlılığı artırmaktır. Bu anlamda ortaya konacak artı değer zamanla siyasî olarak da yaklaşmayı tetiklemesi beklenir. Bu girişimin üçüncü ayağı olan sosyal/kültürel ortak bir kimlik oluşturma hedefine erişilmesinin ise şimdilik ikinci planda olmakla birlikte bölgenin tarihi göz önüne alındığında nispeten kolay olacağı beklenebilir. Orta Asya Liderleri İstişare Buluşmalarından beklenen nihai fayda bir taraftan bölgesel istikrar ve huzurun korunması, diğer yandan bölgesel kalkınma yoluyla refahının yükseltilmesi ve yine eş zamanlı olarak bölgede ortak bir kültür ve kimliğin oluşturulmasına yönelik birlikte hareket kabiliyetinin yükseltilmesidir. Bu lider buluşmalarının bölge ülkeleri ve halklarının büyük kesimi tarafından dillendirilen bir Orta Asya Birliğinin kurulmasına temel teşkil edip etmeyeceğini elbette şimdiden kestirmek mümkün değildir. Ancak bu yoğun diyalog ortamının kazaya uğramaması bu türden bir siyasî oluşumu elbette tetikleyebilir.

Кайнаққа

- Abaydullayeva, M. M., Khadzhieva, G. U., Arupov, A. A. ve Tusupova, L. A. (2019). Potential for development of integration cooperation of central asian countries. Вестник университета «Туран», (4), 32-38.
- Abdikadirova, E. (2017). Orta Asya'da entegrasyon süreçleri. Reforma, 2(74), 65-70.
- Acharya, A. (2022). Thinking theoretically about asian ir. International Relations of Asia içinde (ed. David Shanbaugh), (Rowman & Littlefield: London), 64-73.
- Akgül, B. İ. (2023, 23 Şubat). Rusya-Ukrayna Savaşı'nda 1 yıl geride kaldı. TRT Haber. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/rusya-ukrayna-savasinda-1-yil-geride-kaldi-748387.html>
- Akorda.kz. (2018, 15 Mart). Участие в Рабочей (консультативной) встрече глав государств Центральной Азии. Офиц. сайт Президента Республики Казахстан. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/uchastie-v-rabochei-konsultativnoi-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoi-azii
- Akorda.kz. (2021, 06 Ağustos). Выступление Президента Казахстана на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-prezidenta-kazahstanana-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoj-azii-672341>
- Akorda.kz. (2022, 21 Temmuz). Выступление Президента К.К.Токаева на IV Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-na-iv-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoj-azii-2163148>
- Akorda.kz. (2023, 14 Eylül). Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев принял участие в V Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. <https://www.akorda.kz/ru/prezident-kazahstana-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-v-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoj-azii-1484611>
- Allaberdiyev, B. (2018, 22 Mart). I. Orta Asya Liderler Zirvesi, Astana'da Gerçekleştirildi. TUIÇ AKADEMİ. <https://www.tuicakademi.org/orta-asya-liderler-zirvesi-astanada-gercekleştirildi/>
- Allison, R. (2008). Virtual regionalism, regional structures and regime security in central asia. Central Asian Survey, 27(2), 185-202.
- Altyn asyr. (2018, 15 Mart). Туркменская делегация приняла участие в рабочей встрече глав государств Центральной Азии. Золотой век – Инф. Аген. Туркменистана. <https://turkmenistan.gov.tm/ru/post/30808/turkmenskaya-delegatsiya-prinyala-uchastie-v-rabochei-vstreche-glav-gosudarstv-tsentralnoi-azii>
- Altyn asyr. (2019, 29 Kasım). Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Merkezi Aziýa ýurtlarynyň döwlet Baştutanlarynyň Konsultativ duşuşygynda sözlän sözi. Türkmenistanyň Döwlet habarlar agentligi. <https://www.turkmenistan.gov.tm/tk/habar/50435/turkmenistany-prezidenti-gurbanguly-berdimuhamedowyn-merkezi-aziya-yurtlaryny-dowlet-bastutanlaryny-konsultativ-dususygynda-sozlan-sozi>
- Altyn asyr. (2021a, 06 Ağustos). В Туркменистане состоялась Консультативная встреча глав государств Центральной Азии. Государственное информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/56199/v-turkmenistane-sostoyalas-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-centralnoj-azii>
- Altyn asyr. (2021b, 06 Ağustos). Совместное Заявление по итогам Консультативной встречи глав государств Центральной Азии. Гос. информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/56215/sovместное-zayavlenie-po-itogam-konsultativnoj-vstrechi-glav-gosudarstv-centralnoj-azii>

- Altyn asyr. (2022, 21 Temmuz). Выступление Президента Туркменистана Сердара Бердымухамедова на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Туркменистан: Золотой век, государственное информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/64981/vystuplenie-przdt>.
- Altyn asyr. (2023, 14 Eylül). Выступление Президента Туркменистана Сердара Бердымухамедова на пятой Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Золотой век - Государственное информационное агентство Туркменистана. <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/75524/vystuplenie-przdt>.
- Aparı, S. F. (2021, 31 Ağustos). ABD'nin en uzun savaşı: Afganistan'da 20 yıl. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdnin-en-uzun-savasi-afganistanda-20-yil/2351523#>
- Avesta.tj. (2023, 15 Eylül). Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на Пятой консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Информационное Агентство “Авеста” / Avesta - Information Agency. <https://avesta.tj/2023/09/14/vystuplenie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-emomali-rahmona-na-pyatoj-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-tsentralnoj-azii/>
- Bobokulov, I. (2006). Central asia: Is there an alternative to regional integration? *Central Asian Survey*, 25(1-2), 75-91.
- Buranelli, F. C. (2021). Central asian regionalism or central asian order? Some reflections. *Central Asian Affairs*, 8(1), 1-26.
- CIS. (2018, 15 Mart). В Астане прошла первая консультативная встреча главгосударств Центральной Азии. Исполнительный комитет Содружества Независимых Государств. <https://cis.minsk.by/news/8979/v-astane-prosla-pervaa-konsultativnaa-vstreca-glav-gosudarstv-centralnoj-azii>
- Çakmak, Ö. A. (2017). Orta Asya: Bölgesel entegrasyon girişimleri ve öneriler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 116-134.
- Dadabayeva, G. ve White, K. (2018). Is central asian integration possible without russia? *Вестник КазНУ. Серия историческая*, 91(4), 130-137.
- Dieter, H. (1996). Regional integration in central asia: Current economic position and prospects. *Central Asian Survey*, 15(3-4), 369-386.
- Elemesov, R., Tileubergen, A. ve Balaubaeva, B. (2018). Prerequisites for the integration of central asian countries. *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*, 83(3), 72-78.
- Halanskii, I. V. (2011). Центральноазиатская интеграция: действительность и возможности. *Вестник КРСУ*, 11(11), 30-34.
- ИКА. (2023, 10 Mayıs). Markaziy osiyo xalqaro instituti haqida. Markaziy Osiyo xalqaro instituti rasmiy veb-sayti. <https://iica.uz/oz/page/o-mejdunarodnom-institute-tsentralnoy-azii>
- Kabar. (2021, 06 Ağustos). Садыр Жапаров выступил на Консультативной встрече глав государств ЦА в Туркменбаши. Кыргызское Национальное информационное агентство. <https://kabar.kg/news/sadyr-zhparov-vystupil-na-konsul-tativnoi-vstreche-glav-gosudarstv-tca-v-turkmenbashi/>
- Kadı, O. S. ve Nezihoglu, H. (2010). Prospects for central asian integration. *Reforma*, 3(47), 5-10.
- Kanlıdere, A. (2014). Özbekistan Cumhuriyeti. A. Kanlıdere & İ. Kemaloğlu (Ed.), *Çağdaş Türk Dünyası içinde (Ünite 7)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kubicek, P. (1997). Regionalism, nationalism and realpolitik in central asia. *Europe Asia Studies*, 49(4), 637-655.
- Kukeyeva, F. T., Baisalbek O. A. ve Ziyabekova, A. Zh. (2023). New trends in regional integration and their impact on the countries of central asia. *Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение*, 52(2).

- KunUZ. (2022, 15 Ağustos). “To‘laqonli mintaqa bo‘lish uchun yagona taqdir ekanini anglash kerak” – 5 davlat birlasha oladimi? [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=jQKYdTrGNuQ>
- KunUZ. (2023, 18 Eylül). Beshinchi uchrashuv qanaqa o‘tdi? [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_06bsWUeA7A
- Makhmutova, E. V. (2018). Центральная Азия в поисках собственной интеграционной модели. Вестник МГИМО Университета, (4 (61)), 78-91.
- Mfa.tj. (2021, 15 Temmuz). Мулоқоти вазирони корҳои хориҷии давлатҳои Осиёи Марказӣ. Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://mfa.tj/tg/main/view/8273/muloqoti-vazironi-korhoi-khoriji-davlathoi-osijoi-markazi>
- Mfa.uz. (2019, 02 Aralık). Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining ikkinchi Maslahat uchrashuviga oid maxsus ko‘rsatuv. [Video]. YouTube. <https://youtu.be/n-o3hn8sWZw?si=tGFa47AL4dHFdnrf>
- Mfa.uz. (2020a, 03 Ağustos). Videokonferensaloqa Shaklidagi Markaziy Osiyo Davlatlari Ekspertlari Uchrashuvi To‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2020/videokonferensaloqa-shaklidagi-markaziy-osiyodavlatlari-ekspertlari-uchrashuvi-togrisida---28438>
- Mfa.uz. (2020b, 18 Ağustos). Videokonferensaloqa Shaklidagi Markaziy Osiyo Davlatlari Ekspertlari Uchrashuvi To‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2020/videokonferensaloqa-shaklidagi-markaziy-osiyodavlatlari-ekspertlari-uchrashuvi-togrisida---28439>
- Mfa.uz. (2021, 15 Temmuz). Vazir Abdulaziz Komilov Markaziy Osiyo xalqaro institutining ochilish marosimida ishtirok etdi. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2021/vazir-abdulaziz-komilov-markaziy-osiyoxalqaro-institutining-ochilish-marosimida-ishtirok-etdi---29997>
- Mfa.uz. (2023, 04 Ağustos). O‘zbekiston Prezidenti Ashxobod sammitida ishtirok etdi. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti. <https://mfa.uz/uz/press/news/2023/ozbekiston-prezidenti-ashxobod-sammitida-ishtirok-etdi---34329>
- Mitrany, D. (1966). A working peace system. Chicago: Quadrangle
- Najmitdinov, A. (2010). Central Asian integration as a way of guaranteeing regional security, economic growth, feasibility and prospects (No. 48). Discussion Paper.
- Nazarbayev.kz. (2019, 29 Kasım). Елбасы Нурсултан Назарбаев принял участие во второй Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Официальный сайт первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева. <https://nazarbayev.kz/ru/news/2019-11/elbasy-nursultan-nazarbaev-prinyal-uchastie-vo-vtoroy-konsultativnoy-vstreche-glav>
- NCA. (2023, 15 Eylül). Пятая Консультативная встреча глав государств Центральной Азии в Таджикистане – Итоги. News Central Asia. <https://www.newscentralasia.net/2023/09/15/5-aya-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-tsentralnoj-azii-v-tadzhikistane-itogi/>
- Novosti Tadjhikistana. (2021, 09 Ağustos). Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Русскоязычный информационный портал «Новости Таджикистана Сегодня». <https://novosti-tadjhikistana.ru/vystuplenie-prezidenta-respubliki-tadjhikistan-emomali-rahmona-na-konsultativnoj-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoj-azii-2/>
- Olcott, M.B. (1994). The Myth of ‘Tsentral’naia Aziia’. Orbis, 38(4), 549-565.
- O‘rozov, A. B. (2018, 16 Mart). Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Birinchi maslahat uchrashuvi. O‘zA. <https://kknews.uz/oz/12563.html>

- O'Zmtrk. (2018, 15 Mart). Поинициативе Шавката Мирзиёева прошла консультативная встреча главгосударств Центральной Азии. [Video]. YouTube. https://youtu.be/psdjOHJzmlQ?si=4BYTAPhm_U6FLNRc
- Patnaik, A., Gubaidullina, M., Makasheva, K. ve Konuspayev, Y. (2019). The idea of regional integration in the central asian and eurasian perspective. Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право, 86(2), 4-15.
- President.kg. (2018, 15 Mart). Президент Сооронбай Жээнбеков: Исторически центрально-азиатский регион был регионом религиозной терпимости, межнациональной толерантности. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/17580>
- President.kg. (2019, 29 Kasım). Президент Сооронбай Жээнбеков: Кыргызстан выступает за равный учет интересов и потребностей всех стран Центральной Азии в водно-энергетической сфере. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/19702>
- President.kg. (2021a, 06 Ağustos). Президент Садыр Жапаров: Проект строительства ж/д магистрали «Китай-Кыргызстан-Узбекистан» станет одним из альтернативных и важных звеньев Центрально-Азиатского участка Евразийской железнодорожной сети. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/22016>
- President.kg. (2021b, 06 Ağustos). Президент Садыр Жапаров в г. Туркменбаши озвучил ряд предложений по улучшению взаимодействия стран ЦА в борьбе с коронавирусной инфекцией. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/22017>
- President.kg. (2022, 21 Temmuz). Президент Садыр Жапаров: В нынешних кризисных условиях международных отношений страны ЦА будут еще более тесно сотрудничать, чтобы продвигать общие интересы региона на мировой арене. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/23377>
- President.kg. (2023, 14 Eylül). Президент Садыр Жапаров: Нерешаемых вопросов нет, нужна политическая воля. Кыргызская Республика придает приоритетное значение развитию сотрудничества со странами Центральной Азии. Президент Кыргызской Республики. <https://president.kg/news/all/24566>
- President.tj. (2018a, 15 Mart). Иштирок дар Мулоқоти кории сарони кишварҳои Осиёи Марказӣ. Хадамоти матбуоти Президенти Тоҷикистон. <http://president.tj/node/17282>
- President.tj. (2018b, 15 Mart). Совместное заявление Глав государств Центральной Азии по случаю светлого праздника Навруз. Пресс служба Президента Таджикистана. <http://president.tj/ru/node/17284>
- President.tj. (2019, 29 Kasım). Выступление на второй консультативной встрече Глав государств Центральной Азии. Пресс служба Президента Таджикистана. <http://www.president.tj/ru/node/21887>
- President.tj. (2022, 21 Temmuz). Иштирок дар Вохӯрии чоруми машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ. Хадамоти матбуоти Президенти Тоҷикистон. <http://www.president.tj/ru/node/28763>
- President.tj. (2023, 14 Eylül). Совместное заявление по итогам Пятой Консультативной встречи Глав государств Центральной Азии. Пресс служба Президента Таджикистана. <http://www.president.tj/ru/node/31498>
- President.uz. (2017, 20 Eylül). O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zlashdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/uz/lists/view/1063>
- President.uz. (2018, 15 Mart). Shavkat Mirziyoyev tashabbusiga asosan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/uz/lists/view/1571>

- President.uz. (2021, 07 Ağustos). Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на третьей Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан. <https://president.uz/ru/lists/view/4534>
- President.uz. (2022, 21 Temmuz). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining to‘rtinchi maslahat uchrashuvidagi nutqi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/oz/lists/view/5360>
- President.uz. (2023, 14 Eylül). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvidagi nutqi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/oz/lists/view/6658>
- Pulatkhodzhayev, Z. (2019). Процессы регионализации в Центральной Азии. Восточный факел, 3(3), 157-168.
- Rahmanov, N. (2024). The history and present of integration processes in Central Asian countries: problems and solutions. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 4(2), 32-38.
- Rashid, A. (2007). Tajikistan and regional integration in central asia. Central Asia and the Caucasus, 2(44), 62-66.
- Rosset, D. ve Svarin, D. (2014). The constraints of the past and the failure of Central Asian regionalism, 1991–2004. Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia, 3(2), 245-266.
- Sadoi Dushanbe. (2022, 21 Temmuz). Вохӯрии навбатии панҷуми машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ дар Душанбе баргузор мешавад. Радиои Садои Душанбе. <https://sadoidushanbe.tj/archives/14224>
- Saipov, Z. (2021, 05 Ocak). Markaziy Osiyo davlatlari jipslashuvi: integratsiya yo‘lidagi muammolar va istiqbol. Kun.uz. <https://m.kun.uz/uz/news/2021/01/05/markaziy-osiyo-davlatlari-ozaro-birlasha-oladimi>
- Thomson, C., ve Turkstra, A. (2019, 29 Kasım). Uzbekistan hosts second consultative meeting of Central Asian leaders. the european institute for asian studies (EIAS). <https://eias.org/publications/op-ed/uzbekistan-hosts-second-consultative-meeting-of-central-asian-leaders/>
- Tolipov, F. (2010). Geopolitical stipulation of Central Asian integration. Strategic Analysis, 34(1), 104-113.
- TRT Avaz. (2021, 06 Ağustos). O'rta Osiyo davlatlari rahbarlarining uchinchi Maslahat uchrashuvida Turkmanistonda bo'lib o'tdi. TRT AVAZ Uzbekistan. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avryadan/orta-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d>
- Turkmenistan.ru. (2021, 06 Ağustos). Выступление Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова на консультативной встрече глав государств Центральной Азии. <https://www.turkmenistan.ru/ru/articles/45763.html>
- Tvt.tj. (2019, 29 Kasım). Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Вохӯрии дуюми машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ. Телевизиони Тоҷикистон. <https://www.tvt.tj/suhanronii-prezidenti-chumkhurii-tochikiston-emomali-rakhmon-dar-vohurii-duyumi-mashvaratii-saroni>
- Umarova N., ve Tolipov, F. (2021, 09 Temmuz). Markaziy Osiyo integratsiyasi qay tomon yo‘nalmoqda? Davr24 – O‘zbekiston, Markaziy Osiyo va Dunyo Yangiliklari. <https://davr24.uz/archives/5614>
- Uğur, M. A. (2018). “Küresel yönetişimin müzakeresi: Birleştirici bir yaklaşım”. M. Karakaş, S. Karatepe, F. Benli (Ed.), Siyasal, Ekonomik ve Entelektüel Boyutlarıyla İyi Yönetişim içinde (323-344. ss.) İstanbul: Beta

- Uza.uz. (2019, 30 Temmuz). Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. O'zbekiston Milly axborot agentligi. <https://uza.uz/ru/posts/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-30-11-2019>
- Uza.uz. (2021, 06 Ağustos). O'zbekiston Prezidenti Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvida nutq so'zladi. O'zbekiston Milly axborot agentligi. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-prezidenti-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-nutq-sozladi_290623
- Uzdaily. (2019, 29 Kasım). Совместное заявление консультативной встречи глав государств Центральной Азии. Агентстве по печати и информации Республики Узбекистан. <https://www.uzdaily.uz/ru/post/47922>
- Uzlidep.uz. (2018, 15 Mart). Shavkat Mirziyoyev tashabbusiga asosan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi. O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi. <https://uzlidep.uz/uz/news-of-uzbekistan/1261>
- UzReport. (2022, 21 Temmuz). Qirg'izistonda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining 4-maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi. UzReport axborot agentligi. <https://uzreport.news/politics/qirg-izistonda-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-4-maslahat-uchrashuvi-bo-lib-o-tidi>
- UzReport. (2023, 14 Eylül). Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi kelgusi hamkorlik istiqbollari yuzasidan qator takliflarni ilgari surdi. UzReport axborot agentligi. <https://uzreport.news/politics/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-davlatlari-o-rtasidagi-kelgusi-hamkorlik-istiqbollari-yu>
- VectorStock, (b.t.). Central asia map vector image. VECTORSTOCK [10 Haziran 2024'te alınmıştır]. <https://www.vectorstock.com/royalty-free-vector/central-asia-map-vector-image>
- Viktorowych Halanskii, I. ve Han, N. P. (2012). Ethnocentrism and the problem of Central Asian integration: Current status. *The Copernicus Journal of Political Studies*, (1 (1)) 122-129.
- Yılmaz, S. (2020). Bölge ve bölgesel entegrasyon bağlamında orta asya devletleri'nin birliği için bir model önerisi. *İtobiad: Journal of the Human & Social Science Researches/İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(5), 3229-3243.
- Yuldashev, A. ve Azizov, K. (2022). Central Asian regional cooperation genealogy and main problems: Lessons from european experience. *Евразийский журнал академических исследований*, 2(12), 1298-1310.
- Zhekenov, D. (2022). Role of Central Asian integration in solving and strengthening logistics issues. *Logistics & Diplomacy in Central Asia*, 165-180.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışma Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Uğur danışmanlığında hazırlanan “Bir Bölgesel Entegrasyon Girişimi Olarak Orta Asya Liderlerinin İstişare Buluşmaları” başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet Ali Uğur ve Alisher Esanov). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir, veri toplama/işleme, analiz, yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme gibi tüm konular eşit oranda (katkı oranı %50 / %50) Mehmet Ali Uğur ve Alisher Esanov tarafından yapılmıştır. Yazarlar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.